

Dedem Sadri Maksudi Aarsal (1878-1957)

Dr. Gönül Pultar

Soğuk Savaş'ın henüz başlarında, Türkiye'de Erken Cumhuriyet döneminde ulus inşa sürecine büyük katkıları bulunmuş bir devlet adamı, İstanbul'da hayata gözlerini yumdu. Aynı zamanda bir bilim adamı ve düşünür olan Ordinaryüs Profesör Sadri Maksudi Aarsal, ağırlaşınca kaldırıldığı Gureba hastanesinde 1957 yılının 20 Şubat günü, olağan dışı bir yazgının ardından yetmiş dokuz yaşında vefat ettiği zaman geride eşi, evli iki kızı ve dört torunundan başka, dönemin başbakanı Adnan Menderes'ten popüler maç spikeri Halit Kıvanç'a, çoğu toplum içinde sivrilmiş sayısız öğrenci, ve çeşitli makale ile aralarında *Türk Dili İçin* (1931), *Türk Tarihi ve Hukuk* (1947) ve *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* (1955) gibi bugün klasikleşmiş eserler bırakıyordu. Atatürk'ün, bir "forum," ya da "beyin fırtınası" ortamı olarak kullandığı sofrasının müdavimlerinden, bir başka deyişle, fikirlerine danıştığı kişilerden biri olmuş olan Sadri Maksudi, (fiilen yazarlarından biri olduğu) resmî tarihin mimarlarından, ve dil devriminin arka plandaki itici güçlerindendi. (Daha sonra fakülte yapılarak Ankara Üniversitesi bünyesine katılacak) Ankara Hukuk Mektebi'nin kurucu öğretim üyelerinden biri olarak görevde bulunmuş, yıllarca Ankara ve İstanbul üniversiteleri hukuk fakültelerinde ders vermiş; ayrıca tek parti döneminde 1931 ilâ 1935 yılları arasında Şebinkarahisar, 1935-1939 arasında ise Giresun, Demokrat Parti'den de 1950-1954 arasında Ankara milletvekilliği yapmıştı.

Ancak yaşamı boyunca gerçekleştirdikleri, yukarıda çok özetle sayılanlardan ibaret değildi. Sadri Maksudi, üç değişik parlamentonun üyesi olmuş belki de tarihteki tek kişidir. Ayrıca, kuram olarak ilk defa on dokuzuncu yüzyılda ortaya atılan ama Soğuk Savaş döneminde tamamıyla unutulmuş, daha sonraki gelişmelerde ise bambaşka bir bağlamda yeniden gündeme gelen "kültürel özerklik" in, yirminci yüzyılın başında kendine özgü bir tasarısını kaleme alan bir siyaset bilimi kuramcısı, arkasından da bu tasarımı uygulamaya koymuş bir devlet adamıdır. Türkiye Cumhuriyeti topraklarına, daha önceleri gelmiş olsa da, 1925'te, kırkıdan sonra, Atatürk'ün daveti üzerine yerleşmiş olan Sadri Maksudi, yaşamlarına "bireysel yazgılarının çok ötesinde, yaşadıkları dönemin olayları ve çelişkileri yansıtmış (A. Turhan 268; çeviri benim) olan şahsiyetlerdendir. Aşağıda, bu ilginç şahsiyetin¹ yaşamının ana hatlarını, iki ayrı bölümde aktarıyorum. Türkiye'de pek bilinmediği için, ülkeye gelmeden önceki dönemini içeren ilk bölüm daha kapsamlıdır. Makalenin sonundaki "ek"te, okurun Sadri Maksudi'nin nasıl bir çevrede dünyaya geldiğini anlayabilmesi için, doğduğu toprakların çok kısa bir

---

1 Sadri Maksudi hakkında standart eser, kızı Adile Ayda tarafından yazılan *Sadri Maksudi Aarsal* (1991) adlı biyografidir. Burada, Sadri Maksudi'nin eserlerinin listesiyle o tarihe kadar kendisi hakkında yayımlanan kitap ve makalelerin listesi vardır. Bu tarihten sonra yayımlanan ya da üretilenler arasından bir seçki kaynakçada gösterilmiştir.

tarihçesini veriyorum.²

Sadreddin Nizametdinoviç Maksudof

Olağanüstü yazgı, 1878’de, Türkiye Cumhuriyeti topraklarında değil, hatta Osmanlı Devleti topraklarında bile değil, dönemin terimiyle “Avrupa Rusya’sı”nda başlıyordu. Hatta, dünyaya geldiği zaman adı bile değişti: Sadreddin Nizametdinoviç Maksudov, günümüzde Rusya Federasyonu içindeki özerk Tataristan cumhuriyetinin başkenti olan Kazan şehrinin dışında, Taşsu köyünde, bir imamın, ya da yerel deyimle “molla”nın oğlu olarak doğdu. Babasının molla olması, aynı zamanda öğretmen olması demektir. Köyünde okuduğu ilkokuldan sonra, 1888’de Kazan’daki Allamiye Medresesi’ne gönderildi. Ağabeyi Ahmet Hadi (1868-1941) de aynı medresede okumuş, arkasından orada öğretmen olmuştu. Daha sonra ünlü bir pedagoğ ve Kazan’ın belli başlı Ceditçilerinden biri olacak Ahmet Hadi, 1895 yılında bir yıllığına Bahçesaray’daki Zincirli Medrese’de ders vermeye giderken kardeşini beraberinde götürdü. Bu kurumda öğretmenlik yapan İsmail Gaspralı (1851-1914)’yla tanışmak ve onun fikirleriyle yakından karşılaşmak, Sadri Maksudi’nin kızı ve biyografı Adile Ayda (1912-1992)’ya göre, onda “Türk birliği” fikrinin gelişmesine yol açtı. Yine Ayda’ya göre, Sadri Maksudi, Gaspralı için “Benim manevî babam İsmail Gaspralıdır” demiştir (20).

Sadri Maksudi dönüşünde 1896’da Kazan’daki Rus Öğretmen Okulu’na kaydolur.³ Bu okula, medreseden arkadaşı Ayaz İshaki (1878-1954) ile birlikte devam edecek ve her iki genç, ufukları *dar-ül İslâm*’la sınırlı “milletdeş”leri tarafından eleştirileceklerdir.⁴ Ancak, bu okul ona öğretmenlik formasyonu vermenin yanında sadece Rus dilini öğretmiş değil, aynı zamanda müfredattaki dersler yoluyla genelde Batı kültürünün ve özellikle o sırada Rusya’da çok revaçta olan Fransız kültürünün kapısını açmıştır. Sadri Maksudi, sonraları, “Bende Fransız dilini öğrenmek arzusu daha o zaman doğmuştu” diye yazacaktır (akt. Ayda 21). Bu arada, hâliyle bu eğitim onu Batı tarzı edebiyatla da tanıştırmış, Sadri Maksudi öğrenciliği sırasında *Maişet* adını vereceği bir kısa roman yazarak 1889’da yayımlamıştır (bu baskı 1914; bu eser hakkında bir makale için bkz. Bayramlı). Sadri Maksudi daha sonra başka roman ya da öykü yazmadığı için, onun (sadece bu kısa romandan ibaret de olsa var olan) yazarlık yanı, genelde unutulmuştur; ama *Maişet*, Ayda’nın belirttiği gibi, “saf Kazan lehçesinde yazılmış” Batı türünde “ilk edebî eserdir” (23).

Sadri Maksudi 1901’de öğretmen okulundan mezun olunca, ağabeyinin tavsiyesi üzerine İstanbul’da

-
- 2 Bu makale, bu satırların yazarının 2007’de Sadri Maksudi’nin 50. ölüm yıldönümü dolayısıyla yayımladığı “Unutulan Düşünsel Miras” makalesinden hareketle hazırlanmıştır.
  - 3 Ayda, buna yönelten nedenlerden birinin Kırım’daki Zincirli Medrese’de Rusça okutulduğunu görmesi olduğunu ihsas etmektedir (20).
  - 4 Rus yetkililer, eğitimi bir “Ruslaştırma” aracı olarak kullanıyorlar; bir tür havuç-sopa siyasetiyle, Kazanlıların/Türk-Tatarların “Batı” bilimlerini içeren eğitimi elde etmek için Rus okullarına yönelmelerini, Hıristiyanlığa ve Ruslaşmaya celp olarak görüyorlardı. Dolayısıyla, Kazanlı aileler çocuklarının Rus okullarında okumaları taraftarı değillerdi; böyle yapanları da tedirginlikle karşılıyorlardı.

okumak üzere yola çıkar. Ancak arada, sonradan tarihe geçmiş olan iki önemli görüşmesi olur. Biri, hayranı olduğu Lev Tolstoy (1828–1910)'u, yaşamakta olduğu Yasnaya Polnaya'da ziyaretidir. Bu ziyaret, neredeyse üç saat süren bir görüşme halini alır. İkincisi ise, Bahçesaray'a, Gaspralı'nın, tabir caizse hayır duasını almaya gitmesidir. Ve burada, ağabeyinin yönlendirmesiyle kendine çizdiği yolda değişiklik başlar: Gaspralı, Sultan II. Abdülhamit'in istibdadının hüküm sürdüğü İstanbul'da değil, Paris'te okumasını tavsiye eder. İstanbul'a varınca, görüşmeyi başardığı Ahmet Midhat Efendi kendisine aynı tavsiyede bulununca, rotası çizilmiştir: Paris'e gidecektir (Ayda 27-28).

Paris'te

Sadri Maksudi Paris'te 1901'den 1906'ya kadar kalır. Ayda'ya göre bu yılları dolu dolu geçirir: Kayıtlı olduğu hukuk fakültesinin dışında başka kurumlarda da derslere devam eder ve aynı zamanda gazetecilik yapar; bu sonuncu uğraşı ise ona geniş bir sosyal çevre sağlar. Bu arada, o sırada Paris'te bulunan hemşehrisi Yusuf Akçura (1876-1935)'yla tanışacaktır; aralarında teessüs eden arkadaşlık, değişik ülkeler ve ortamlarda, Akçura'nın 1935'te ölümüne kadar devam edecektir. Bu iki mümtaz Kazanlı'nın Paris'te tanışması, kaderin cilvesi midir, yoksa o dönemde bütün yollar Paris'e mi çıkıyordu? Akçura'yla ikisi, sonraları, başta 1925'te Hukuk Mektebi'nde olmak üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nde meslekî olarak da bir araya geleceklerdi.

Duma'da

Sadri Maksudi 1906'da yurduna döndüğü zaman bir hayli değişiklik gerçekleşmiştir. 1905'te Çarlık Rusya'sındaki ıslahat hareketleri, meşrutiyetin ilanı, millet meclisi Duma'nın açılışı ve çeşitli haklar bahşedilmesi sonucunda, eski Kazan Hanlığı topraklarında bir tür "rönesans" yaşanmaya başlanmıştır. Sadri Maksudi'yi de, arkasından daha da gelişecek bu rönesansın hem ürünü, hem de yaratıcılarından biri saymak yanlış olmaz.

Sadri Maksudi daha Paris'teyken Ceditçilik hareketi iyice serpilmeye başlamıştır. Ağabeyi Ahmet Hadi Ceditçilerin en önemlilerinden biri durumundadır. Hem Ceditçilerin verdikleri, klasik medrese eğitimi sisteminin dışına taşan eğitim, hem de Çarlık Rusyası genelinde elde edilen haklar sayesinde, siyasal nitelikte çeşitli toplantılar yapılmış ve "İttifak" adlı bir parti kurma hazırlıkları başlamıştır. Ağustos 1906'da dönen Sadri Maksudi, kendini olayların içinde bulur. Neredeyse arka arkaya "Müslüman"⁵ kongreleri düzenlenmekte,⁶ bu

5 Bilindiği gibi, Çarlık Rusyası egemenliği altındaki Türkleri (bir kısmı Budist, Şamanist ya da "Tengrici" olsa bile) "Müslüman" diye nitelerdi (aşağıda sözünü edeceğim gibi, kimi zaman da hepsini birden "Tatar" olarak adlandırır).

6 Örneğin, 10 Nisan 1905'te Ufa'da bir dinî kongre; arkasından, aynı yıl 15 Ağustos'ta, (birinci) millî kongre olmuştur. Bu sonuncusu, Nijni-Novgorod'da (Sovyet döneminde adı Gorki olmuş olan eski Türk şehri Mekerce'de) yapılacaktı ama izin çıkmayınca, yakındaki Oka Nehri'nde seyir halinde olan bir vapurda gerçekleşmiştir. Böyle vapurda siyasal faaliyet bir gelenek halini alacak, Ali Akış (1918-2011) da, henüz Sovyetler Birliği yıkılmadan, 1991 yazında, Kazan'da, İdil

arada çar tarafından ihdas edilen Duma'ya temsilci yollanmaktadır. Ruslardan ayrı bir kimlik ve siyasal örgütlenme gayesini güden Müslüman kongrelerinin faal üyesi Akçura'nın, çarlık yetkilileri tarafından I. Duma seçimlerine katılması engellenmiştir. Ama çarın ilga etmesi sonucu, çok kısa (sadece iki buçuk ay) süren bu ilk meclisten sonra, II. Duma'ya seçimlerde, Kadet Partisi'nden⁷ aday Sadri Maksudi, 20 Şubat 1907'de, yani daha otuz yaşına bile gelmeden, seçilen otuz beş Müslüman *deputat*'tan biri olur.

Bilindiği gibi, II. Duma da fazla uzun sürmez (20 Şubat-3 Haziran 1907 arası). Ancak Sadri Maksudi'nin seçildiği III. Duma (1 Kasım 1907-9 Haziran 1912) beş yıla yakın bir zaman sürer. Sadri Maksudi, III. Duma'da Başkanlık Divanı üyeliğine seçilmiştir. Ayrıca, Duma'daki Müslüman *fraksiya*'sının sekreteri olur. Bu sıfatla, 1909 yılında Duma'dan İngiltere'ye resmî bir ziyarette bulunan delegasyon üyelerinden biridir. Sadri Maksudi sonuçta kısa süren bu seyahatten *Anglia'ya Seyahat* (1912) başlıklı bir eser çıkaracaktır.

Yine bu süre içinde, 1910 yılında dünya evine girer. Derdmend mahlasıyla şiir yazar ve Duma'ya Orenburg'tan temsilci seçilmiş Zakir Ramiev (Rameev, 1859-1921)'in yeğeni Kamile (1893-1973) ile evlenir. Ramievler, altın madeni sahibi Orenburglu bir Kazanlı/Türk-Tatar ailedir.⁸ Çiftin ilk kızı Adile'nin⁹ 1912'de Sen Petersburg'ta doğumu, çarıçenin özel doktoru tarafından yapılır.

III. Duma Başkanlık Divan üyesi Sadri Maksudi, Duma'nın sivrilmiş bir üyesi olarak, en azından Şubat 1917'ye (yani 1917'deki ilk Devrim'e) kadar, Sen Petersburg'daki "kurulu düzen"in bir parçası olarak *deputat*'lığa devam edebilirdi. Ama o kendini Rusya'nın bir üst tabaka yöneticisi olarak değil, hem kendi ulusunun, hem de Çarlık Rusyası'ndaki bütün Müslümanların bir temsilcisi olarak görüyordu. Duma'da, başta (büyük çoğunluğu, çeşitli Türk toplulukları mensuplarından oluşan bu) Müslümanların haklarını korumak üzere, sık sık kürsiye gelerek konuşma yapmıştır. Çok özetle söylemek gerekirse, "1905," çarın tebaasına—dolayısıyla, azınlıklara da—birçok özgürlük ve bireysel hak getirmiştir ama Ruslar sağlanmış olan haklar karşısında, George Orwell'in ünlü deyişiyle, herkesin eşit olduğunu ama kendilerinin biraz daha eşit olduğunu düşünme ve bu yönde hareket etme eğilimindedirler. Sadri Maksudi onlara ikide bir, bunun böyle olamayacağını hatırlatmıştır¹⁰

(Volga) boyunda bir vapur seferinde "Bütün Dünya Tatar Ligi"ni kuracaktır.

- 7 Kadet Partisi, Rusça adı *Konstituzionnaia Demokraticheskaia Partiya* (Конституционная Демократическая партия - Anayasal Demokratik Parti) olan adının, baş harfleri K ve D olması dolayısıyla kısaca "Kadet" denilen, 1905'te kurulmuş ve 1906'dan itibaren liberal görüş benimsemiş partidir. 1905 ıslahatından sonra bile "Müslüman"ların kurduğu partilerin seçime girme hakkı yoktu; dolayısıyla Sadri Maksudi bu partiden aday olmuştu.
- 8 Derdmend ile (Sadri Maksudi'nin kayınpederi olan) ağabeyi Şakir Ramiev (1857-1912), Urallar'da altın madeni işletmektedirler ve Orenburg'un, aristokratik denilecek kadar, en varlıklı ailelerinden birine mensupturlar.
- 9 Çiftin daha sonra Naile (sonradan Turhan, 1915-1991) adlı ikinci bir kızları olacaktır.
- 10 Bunun en iyi örneği, Duma binasındaki bir çatlağın tamiri konuşulurken, kürsiye çıkıp, "Asıl Duma'nın manevî çatısında çatlak vardır. Bu çatlak burada aramızda Rusya halklarının mühim bir kısmını teşkil eden Türkistanlıların, Kırgız ve Kazakların temsilcilerinin bulunmamasıdır" der (akt. Ayda 56). Ele aldığı konular ya da dile getirdiği talepler arasında Müslüman okullarına ödenek; Müslüman okullarında Rusça okutulma şartı getirilmesi, okutmayanların kapanma zorunluluğu; Müslüman köylerinde votka satışı gibi konular vardır. Sadri Maksudi Çarlık Rusyası topraklarında Müslüman illerinde votka satış noktalarının kapatılmasını istiyordu ve bir süre sonra da isteği yerine getirilmiştir. (Ancak tabii ki, 1917'deki iki devrim sırasında, daha sonra da çeşitli dönemlerde çeşitli yasaların çıkarılışı

(Sadri Maksudi'nin Duma'da temsilcilik dönemi ve yaptığı konuşmalar için Feride Gaffarova'nın *Sadri Maksudi [1906-1924 Yıllar]* [2001] eserine bakınız).

Sadri Maksudi'nin konuşmaları, sadece iç durumla ilgili değildir. Gereğinde, Çarlık Rusyası içinde özerk bir birim statüsünde olan Finlandiya dükalığının haklarını da korumuştur. Ve tabii, bir gözü de hep “İstanbul”da olmuştur. Duma'nın, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile açılan Meclis-i Mebusan'a bir kutlama telgrafı göndermesi, onun önerisi üzerine olmuştur. Sadri Maksudi ayrıca, Çarlık tebaası olan Müslüman Türklerin Rusya'ya sadakatleri için, Rus ordusu saflarında bulunanların Osmanlı ordusuna karşı savaştırılmaması ve Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emperyalist iddialarından vazgeçmeleri koşullarını öne sürmüştür (akt. Akış 15).

Tabii ki, böylesine haddini bilmez bir azınlık *deputat*'ı Rus yetkililerin hedefi olmuştur. Kendisinin IV. Duma'ya seçilmesi bir şekilde engellenmiştir. Ayda'ya göre, İngiltere'deki yolculuk sırasında kendisini açıkça “Türk-Tatar” olarak tanıtmaması ve her vesileyle çarlık içindeki “20 milyon Müslüman”ın durumunu anlatması da, Rusların keyfini kaçırmıştır (76).

Duma'da temsilcilik dönemi son bulunca, Sadri Maksudi genç ailesiyle birlikte, ağabeyinin ve diğer kardeşlerinin yaşamakta olduğu Kazan'a yerleşir. Ahmet Hadi'nin *Yıldız* adlı gazeteyi çıkarmakta olduğu bu şehirde avukatlık yapmaya başlar. Ancak tarihî gelişmeler onu rahat bırakmayacaktır. Şubat 1917'de gerçekleşen ilk Rus Devrimi'nden sonra kendini yeniden (1914'te Petrograd adını almış) Sen Petersburg'ta bulur. Devrim sonrası kurulan geçici hükümette üyeleri bulunan Kadetlerin Mart 1917'de düzenledikleri toplantıya katılır.¹¹ Ve burada, Boğazları işgal tasavvurundan söz edilince, “eğer öyle bir şey olursa bütün Rusya Müslümanlarını karşınızda bulursunuz” şeklinde özetlenebilecek, daha sonraları efsaneleşecek ve İstanbul basınına da yansıtacak sözlerini sarf eder.

1917 ve Getirdikleri

Sadri Maksudi'nin bu sıradaki diğer faaliyeti, 1 Mayıs 1917'de Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanlar Kongresi'ne katılmak olmuştur. Burada, tarihî fikir ayrılığı ortaya çıkmıştır: Yaşadıkları, monarşinin son bulduğu ülkede (Rusya'da) “Müslüman”lar için en elverişli olacak devlet yapısı konusunda anlaşmazlık baş göstermiş, federal bir cumhuriyet içinde belirli bir toprak üzerinde özerklik sahibi olma isteği ile üniter ama (haklarının gözetileceği) demokratik bir cumhuriyet yapısı isteği, birbiriyle bağdaşmayan iki ayrı görüş olarak belirmiştir.

Devrim öncesinde yüzyılın başında (1905, 1906 ve 1914 yıllarında) yapılan kongrelerde de hâliyle

---

sürecinde bu hassasiyet bir daha gösterilmemiştir. Sovyetler Birliği yıkılınca eski Sovyet toprağında durumu—kimi evde daha sabah kahvaltısında votka içilmeye başlandığını—görenler sanırım, Sadri Maksudi'nin ne kadar isabetli düşünmüş olduğuna kanaat getirmişlerdir.)

11 Geçici hükümet, Şubat Devriminden sonra, Sadri Maksudi'yi bir ara Türkistan'a görevli olarak gönderecektir, ama o, onu olaylardan uzakta tutan bu görevden kendi isteğiyle çok kısa zamanda ayrılacaktır.

anlaşmazlıklar baş göstermişti (bkz. Devlet, “Moskova ile Kazan Arasındaki Mücadele ve Bunun Tataristan’da Demokratikleşme Sürecine Yansıması” 206-207) ama, belki de o kongreler sırasında 1917 Devrimi’nin yarattığı şekilde siyasal boşluk ve kendi kendilerini yönetmeleri olasılığı söz konusu olmadığından, gerçek bir takışma yaşanmamıştı. Bu kez ise, neredeyse ikiye bölüneceklerdir. Sadri Maksudi’nin, 1919 yılında Stokholm’de Fransızca olarak kaleme aldığı bir metinde, kendi anlatımıyla:

[...] 1917’deki ilk devrimden sonra, geçici Kerenski yönetimi sırasında Rusya Müslümanları Moskova’da büyük bir kongrede toplandılar. Bu kongrede Hive ve Buhara Hanlıkları temsilcileri de olmak üzere, bütün Müslüman bölgelerinin temsilcileri vardı. Kongrenin gündemindeki meseleler arasında, Rusya’da gelecekte oluşacak hangi devlet şeklinin Müslümanlar açısından en arzu edilebilir olacağı idi. Bu sorun canlı tartışmalara yol açtı. Güney Kafkasya ve Türkistan temsilcileri, gelecekteki Rus devletinin federal Cumhuriyet olmasını gayet ateşli bir şekilde savunurken; Avrupa Rusyası ve Sibirya Müslümanları üniter bir demokratik Cumhuriyet fikri üzerinde duruyorlardı. Bu görüş farklılığı, farklı bölgelerdeki Müslümanların farklı coğrafi konumları ile farklı sayısal durumlarından kaynaklanıyordu. Yaşamakta oldukları eyaletlerde çoğunluğu oluşturmayan Avrupa Rusyası Müslümanları, büyük Rus Cumhuriyeti içerisinde özerk bir ulusal devlet kurma emeli güdemezlerdi; oysa ülkelerinde ezici bir çoğunluğa sahip olan Türkistan ve Kafkasya Müslümanları özerk birer devlet kurmayı ümit edebilirlerdi. 10 gün kadar süren hararetli tartışmalar sonucunda, kongreye katılanların büyük çoğunluğu tarafından, federal devlet yanlısı görüş kabul edildi. (akt. Dündar 359-360)

Bu sonuç, yani “federal devlet yanlısı görüş[ün] kabul edil”işi, Sadri Maksudi’nin bir mensubu olduğu, “Avrupa Rusyası ve Sibirya Müslümanları”nın isteğinin aksine, hatta onların aleyhinedir. Kendisinin açıkladığı gibi,

Federal devlet şeklinin, iç Rusya Müslümanlarına hiçbir yararı yoktu; aksine, özerk birer devlet kurarlarsa kendilerinden mânen uzaklaşacak olan Türkistanlı ve Güney Kafkasyalı kardeşlerinden ayıracak nitelikteydi. Gene de, iç Rusya Müslümanları [artık, bu durumda] ulusal devletlerini kurma emelini güdemeseler de, bu canlanmış, yeni Rusya içinde, hiç olmazsa, eski rejim döneminde kendilerinden esirgenmiş olan, özellikle eğitim ve din konusunda bir takım özgürlükleri elde etmek istiyorlardı. (akt. Dündar 360)

Bunun üzerine, “Avrupa Rusyası ve Sibirya Müslümanları” kendi başlarının çaresine bakacaklardır.

Buldukları çözüm, ulusal-kültürel özerklik, ya da o dönemde kullandıkları terimle “millî-medenî muhtariyet”tir.

Millî-Medenî Muhtariyet ve Millî Meclis

1917 yılında, (günümüzde Rusya Federasyonu içinde özerk cumhuriyet Başkurdistan’ın başkenti olan) Ufa’da 22 Temmuz günü yapılan kongrede, Sadri Maksudi’nin kaleme aldığı anayasa metni onaylanır ve “Millî-Medenî İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarları Muhtariyeti”¹² ilan edilir (Ayda 98-99).

Muhtariyetin, çok geçmeden “Millî Meclis” adı verilen, seçimle gelen bir parlamentosu kurulmuş ve “Millî İdare” adı verilen bir yönetim birimi oluşturulmuştur. Tamamıyla serbest seçimlerle ve Nadir Devlet’in vurguladığı gibi, “bugün birçok Avrupa ülkesinde olmayan demokrasi”yle oluşturulmuş bir parlamento olan Millî Meclis (“Moskova ile Kazan Arasındaki Mücadele” 213) ile Millî İdare’nin başkanlıklarına seçilmiş olan Sadri Maksudi, 1919’da yazdığı metinde, muhtariyetin kuruluşunun “planı Kerenski hükümetinin yıkılmasının arifesinde hükümete takdim edilmişti ve geçici hükümet bazı değişikliklerle bunu resmî gazetede ilân ederek yasalaştırmak istiyordu” (akt. Dündar 366) diye belirtir.

Burada yer alan “Türk-Tatar” teriminin, o dönemde “Başkurt, Mişer, Tipter, Kazan Tatarı, Kreşin, Astrahan Tatarı, Sibirya Tatarı gibi değişik adlardaki, ancak aynı dil ve kültüre bağlı olan Türkî boyları birleştirmek gayesi ile kullanılmakta” olduğunu belirten Nadir Devlet, “Millî Medenî Muhtariyet”in esaslarının, “İdil-Ural bölgesinde belki de ilk defa olarak bir hayli yeni kavrama açıklık getir”diğini ve bu bölgede “bir milletin (ulusun) mevcudiyetine ve onun adının Türk-Tatar milleti olduğuna işaret” etmiş olduğunu yazar (*İdil-Ural Ekspedisyonu* 55).

Bu “muhtariyet,” Kazan Hanlığı (1437-1552)’ndan sonra Kazanlıların vatanında oluşan ilk devletleşmedir. On altıncı yüzyılın ortasından bu yana bu topraklarda ilk defa Kazanlıların kendi iradeleriyle ve kendi gayretleriyle oluşan bir devlet yapısıdır. Tarihî koşullar yüzünden kısa ömürlü olması, onun önemini azaltmamalıdır. “Bilinen tarih, muzaffer olanın yazdığı tarihtir” denir; nitekim, sonuçta “Sovyet” olarak nitelenecek yönetimin döneminde, Rus tarihyazımcılığında bu olaya ya hiç yer verilmez ya da çok az verilir. Bu durum, yanıltıcı olmamalıdır; aksine, sözü edilmeyişi, anlamını ve önemini yok etmek, belleklerden ve özellikle Kazanlıların/Türk-Tatarların ulusal belleğinden silmek içindir.

Kültürel özerklik, ilk defa on dokuzuncu yüzyılda Avusturya İmparatorluğu’nda Macaristan’ın statüsüyle ilintili olarak ortaya çıkmıştır. Macar yazar ve devlet adamı Jozsef Eötvös,¹³ imparatorluk içinde Macar kimliğini muhafaza etmenin ve 1848 sonrasında Avrupa’da gelişen milliyet ilkesi ile Macarların durumunu bağdaştırmanın yolu olarak “kişisel kültürel özerklik” olarak bilinecek kavramı oluşturmuştur (bkz. Plasseraud). Yirminci

12 Burada *medenî* terimi “kültürel” anlamına kullanılmıştır.

13 (1813-1871). Eötvös’ün *Nemzetiségi Kérdés* (Milliyetler Meselesi, 1865) adlı eserine bakınız.

yüzyılın başında ise, Otto Bauer¹⁴ ve Karl Renner¹⁵ gibi “Avusturya Marksistleri” ile “Bund Partisi”nden¹⁶ Vladimir D. Medem¹⁷ gibi kuramcılar, bir ulusun coğrafî açıdan bölünmüş üyelerini bir araya getirmenin yolu olarak, ulusları, belirli bir toprakla ilişkilendirmeksizin, bir başka deyişle ulusları toprağa dayalı (“teritoryal”) birimler olarak görmeksizin, sadece kişilerin birliğinden oluşan birimler telakki etmeye dayanan “ulusal kişisel özerklik” fikrini geliştirmişlerdir. Bu fikirden hareketle oluşturulan “ulusal kültürel özerklik” ilkesi, örneğin Bund’un 1912’deki kongresinde parti programına dahil edilecek; 1917-1920 arasında Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti’nin resmî siyasası olarak da uygulamaya konulacaktı.¹⁸

Aynı ulustan olup fiilen değişik coğrafyalarda bulunan kişilerin, coğrafyaya bağlı olmaksızın, yani toprağa dayalı olmayan bir yönetimde “ulusal-kültürel özerklik” sahibi olmaları konusu, başlı başına bir makale hatta monografi gerektirecek kapsamdadır. Yirminci yüzyılın başında uluslararası konjonktürün doğurmuş olduğu bu kavram ve kuramı,¹⁹ ancak Sadri Maksudi gibi uluslararası konjonktürü ve o devirde ortada dolaşan fikirlerle siyasal bilim kuramlarını çok iyi bilen birisi formüle edilebilirdi. Ona Moskova’daki kongrede karşı çıkarak “toprakçılar” diye tarihe geçeceklerin, sadece kendi yaşadıkları topraklarda çoğunlukta olduklarından değil, aynı zamanda o dönemde Avrupa’daki en son fikirlerden haberdar olmadıklarından da karşı çıktıklarını düşünüyorum.²⁰

---

14 (1881-1938). Bauer’in *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Milliyet Meselesi ve Sosyal-demokrasi, 1907) adlı eserine bakınız. Béatrice Penati, Maksudi’nin Bauer’i desteklediğini yazar (14).

15 (1870-1950). Renner’in Synopticus mahlasıyla yazdığı “Staat und Nation: Staat und Nation Zur Österreichischen Nationalitätenfrage” (Devlet ve Ulus: Avusturya Milliyet Meselesi açısından Devlet ve Ulus, 1899) başlıklı makalesine bakınız.

16 İlk önce Çarlık Rusyası’nda, daha sonra da bağımsız Polonya’da faaliyet gösteren Genel Yahudi İşçi Birliği’nin kısa adı.

17 (1879-1923). Medem’in “Di Sotsial-demokratie un di Natsionale Frage” (Sosyal-demokrasi ve Ulus Meselesi, 1904) başlıklı makalesine bakınız.

18 Bu konuda ayrıntılı bilgi, değişik uygulamalarda aldığı biçimler ve konuyla ilgili günümüzde ortaya konan değişik görüşler için Ephraim Nimni’nin derlediği, (Renner’in makalesinin İngilizceye çevirisinin de yer aldığı) *National-cultural Autonomy and its Contemporary Critics* (Ulusal-Kültürel Özerklik ve Çağdaş Eleştirmenleri, 2005)’deki makalelere bakınız.

19 “Toprağa dayalı olmayan özerklik” (İngilizce’de *non-territorial autonomy*) de denilen bu yapılanmaya, Berlin Duvarı ve Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra özellikle, değişik etnik gruplar barındıran Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde yeniden ilgi doğmuştur, bundan dolayı bu fikir yeniden güncel bir konu haline gelmiştir (bkz. örn. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* JEMIE’nin 2013’de yayımlanan [ve bir kültürel özerklik “tür”ü olarak Osmanlı’nın *millet* sisteminin de ele alındığı] “Non-territorial Autonomy” konulu özel sayısı [c. 12, s. 1]).

20 1996 yılında Rusya Federasyonu yönetimi, ülke çapında “ulusal-kültürel özerklik” yasası çıkarmıştır. 2004’te yapılan bazı değişikliklerle, bu federal yasa hâlen yürürlüktedir. Timour Kozyrev’in belirttiği gibi, Rusya Federasyonu’nda, bu yasaya göre, “bir şehirde yaşayan bir etnik grubun mensupları (birkaç kişi olsa da) kendi ‘ulusal-kültürel otonomi’sini kurup, onu resmen kaydettirerek devlet bütçesinden çok sınırlı olsa da maddî destek isteme hakkına sahiptir” (195). Ancak Kozyrev, bu yeni uygulamanın, “büyük olasılıkla, gayri-Rusların faaliyetlerini devlet tarafından daha sıkı denetim altına almayı hedeflemekte” olduğuna dikkat çekmektedir. Açıklar: “Şu anda var olan tüm Tatar ulusal-kültürel otonomiler, merkezi Moskova’da bulunan ‘Federal Tatar Ulusal-Kültürel Otonomisi’ne tabidir. Merkezinin Kazan’da değil de Moskova’da bulunması, bu uygulamanın esasında federal merkezin girişimi olduğunu bir kere daha göstermektedir” (195). Rusya Federasyonu’nun, daha Yeltsin yönetimi sırasında ulusal-kültürel özerkliği canlandırma gereğini duyması, üzerinde önemle durulması gereken, yine kendi başına ayrı bir makale gerektiren bir konudur. (Ancak Türk-Tatarların tarihinin bu kadar anlamlı bir oluşumunun, adeta tersyüz edilerek böylesine dejenere edilmesi de, ayrıca

Bolşeviklerin Gelişi

Geçici hükümetin muhtariyeti resmî gazetede ilân etme planı, Ekim Devrimi'yle suya düşer. Bolşevikler ulusal-kültürel özerkliğe karşıdırlar (bkz. örneğin Haupt ve diğer.); Nisan 1918'de, Milli İdare'yi lağvederek²¹ bütçesine el koyarlar—Béatrice Penati, o zamanın parasıyla “7 milyon ruble”nin üstüne konduklarını belirtir (5). Millî Meclis o sırada zaten oturum halinde değildir. Muhtariyet devam etseydi, yani Milli İdaresi ile parlamentosu Millî Meclis ayakta kalsaydı olaylar nasıl bir yönde gelişirdi? Bu soruya cevap, artık sadece zihinsel egzersiz olabilir.

20 Kasım 1917 günü açılmış ve bu ilk devresi 20 Şubat 1918'e kadar sürmüş olan Millî Meclis, oturumlarından birinde “Rusya devletleri içinde, Ufa, Kazan, Orenburg *guberniya*'ları [eyaletleri] ve bunlara sınırdaş olan kısımlara giren devlet, ‘Cenubî (Güney) Ural ve İdil Boyu Devleti’ olmalıdır” kararını almıştı (Devlet, 1917 *Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi* 183-184). Ancak, Bolşevikler Millî İdare'nin ömrüne son verdiğinde, daha sonraları kısaca “İdil-Ural Devleti” olarak bilinecek bu proje henüz hayata geçirilememiştir, öylece de geçirilemeden kaldı.²²

Bolşevikler, onun yerine, ilk önce sosyalist ilkeler üzerine yapılandırılacak bir Tatar-Başkurt cumhuriyeti kurma sözü vererek, adı geçen toplum içinde hem Milli-Medeni Muhtariyet hem de tasarlandığı kadarıyla İdil-Ural devleti fikrini yok etmiş ya da en azından zayıflatmışlar; ama sonuçta sözlerinde durmamışlar ve yerine, toprağa dayalı üç özerk cumhuriyet ile iki daha da küçük birim kurmuşlardır. Böylelikle, 1920'de ayrı ayrı kurulan Başkurt, Çuvaş ve Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, ulusal-kültürel özerklik anlayışına tümüyle ters düşen bir düzenlemeyle, Sovyet rejimi içinde yerlerini almışlardır.

Bir başka deyişle, Sadri Maksudi'nin kurduğu Millî-Medenî İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatar özerk devleti öylesine bir potansiyel vadediyordu ki, Ruslar ölüsünden bile korkmuşlardır: Bolşevik/Sovyet yönetimin Millî İdare'yi ortadan kaldırdıktan sonra kurmaya söz verdiği ama varlığı sözde kalan Tatar-Başkurt cumhuriyeti, kurulmadan tarihe karıştığı gibi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulurken Türk-Tatarlar için Birlik cumhuriyeti kurulmasından kaçınılmıştır.²³ Özetle Ruslar “toprakçı” Zeki Velidi (sonradan Togan, 1890-

---

kaydedilmesi ve üzerinde durulması gereken bir husustur.)

21 “Toprakçı”ların düşünce tarzı, Avrupa Rusyası ve Sibirya dahilinde Türk-Tatar ulusu nezdinde ikiliğe yol açsa ve SSCB kurulurken Rusların bu bölünmeden yararlanarak bu topraklarda küçücük özerk cumhuriyetler kurmasına olanak tanısa da, onlardan daha zararlıları, eylemlerinin (bir başka deyişle, Bolşeviklerle birlikte hareket etmelerinin) nereye varacağını kestiremeyen (yani bunun kendi uluslarının aleyhine olduğunu farkına varamayan) Mollanur Vahitov (1885-1918) ve Mirsait Sultangaliyev (1892-1940) gibi Bolşevik Türk-Tatarlar olmuştur.

22 Millî İdare'de dışişleri bakanı olmuş olan İshaki, daha sonraları diasporada, “İdil-Ural” devleti fikrini yaşatmıştır. Örneğin, 1933 yılında Fransa'da Fransızca olarak “İdel-Oural” başlıklı uzun makaleyi yayımlamıştır. Tabii, bu ad bir semboldür, çünkü coğrafî terim olarak alınmaya kalkılırsa, herşeyden önce Sibirya Türk-Tatarlarını dışlar görünmektedir. Terim günümüzde toprağın çeşitli birimlere bölünmüşlüğünü reddeden tutumu ifade eder olmuştur.

23 Ramil Zalyaev, Stalin'in SSCB'nin 1936 Anayasası hazırlıkları sırasında Tataristan'ın Birlik cumhuriyeti statüsü elde

1970)'nin liderliğinde Başkurtların kendi, ayrı cumhuriyetlerini istiyor oluşundan da yararlanarak, “böl ve yönet” uygulamasının belki de en mükemmel örneklerinden birini gerçekleştirmiş oldular.²⁴

Sürgünde

Millî İdare'nin lağvedilmesinden sonra tutuklamaların başlamasıyla Sadri Maksudi bir süre gözden uzak, *mujik* kıyafetiyle dolaşır. Nihayet, ulusunun davasına uluslararası destek bulmak üzere, ülke dışına çıkar. Milletdeşlerinin yardımıyla kaçakçıların sağladığı yolla, Finlandiya'ya geçerek iltica talebinde bulunur. Niyeti Paris'te, Versailles'da 1919'da toplanacak Barış Konferansı'nda bir *memorandum* sunmak ve arkasından ülkesine geri dönmektir; yirmi beş yaşındaki karısını ve iki küçük kızını geride bırakmıştır (Ayda 113-114, 117).

Bilindiği gibi, bir daha dönemez. Ve böylece, Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir vatan bulana kadar, Sadri Maksudi'nin sürgün yılları başlar.

Tabii, sıradan bir “mülteci” değildir. Daha ilk başında, illegal olarak ayak bastığı Finlandiya'da, oturma izni almak için Finlandiya İçişleri Bakanı'ndan randevu aldığı zaman, Bakan kendisine, “Hatırlıyorum, Duma'da Sadri Maksudov diye biri bizi müdafaa etmişti” der ve Sadri Maksudi'ye, o kişiyi tanıyıp tanımadığını sorar. “Karşınızda” diye cevap verir Sadri Maksudi. Bunun üzerine havanın nasıl değiştiğini okur tahmin edebilir. Ayda biyografisinde bu olayı ayrıntılı olarak anlatmıştır.

Sadri Maksudi bundan sonra yorulmak bilmezcesine başta Paris'te Versailles barış görüşmeleri sırasında *memorandum*'u sunuşu olmak üzere, çeşitli başkentlerde ülkesinin bağımsızlık sorununu anlatmaya çalışmışsa da, bir sonuç elde edememiştir.²⁵ Siyasal rüzgarlar, başka türlü esmektedir. Örneğin, Fransa'ya gelmeyi başaran İshaki ve Fuat Tuktar(ov) (1880-1938) ile birlikte oluşturduğu “Sulh Heyeti,” Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Alexandre Millerand²⁶ tarafından 6 Nisan 1920 günü kabul edilir. Sadri Maksudi üçü adına konuşarak, Muhtariyet'in hukukî durumunun sağlanmasının Rusya'yla barış koşullarından biri olması konusunda Fransa'nın desteğini ister. Millerand o gün bu konuda güvence verirse de (İshaki, “Günlük Notlarından Önemli Parçalar” 216-225), sonuçta Fransa herhangi bir yardımda bulunmaz.

Özetle, Sadri Maksudi'nin Finlandiya'ya 1918'de gizli olarak ayak basışından Fransa'da 1923 sonunda düzenli işe girişine kadar geçen yıllar, bu konuda sürekli ve neredeyse tam zamanlı uğraşmasıyla geçmiştir. Örneğin, Merthan Dünder, Japonya'da araştırmaları sırasında arşivde, Sadri Maksudi'nin Stokholm'de, ulusunun

---

etmesini engelleyecek kısıtlar geliştirilmesi talimatı vermiş olduğunu yazar (32). Bunun ne denli ağır bir mahkumiyet olduğu, yirminci yüzyılın son onyılında, SSCB yıkılınca bütün Birlik cumhuriyetlerinin Rusya'dan *de jure* (hukuken) bağımsızlıklarını kazanışlarıyla ortaya çıkacaktır.

24 Rinat Muhammediev, *Sırat Köprüsü* (yazarının adı “Renad Muhammedi” olarak, bu Türkçe'ye çeviri 1993) romanında, Tatar-Başkurt cumhuriyetinin kurulmayışı üzerine Sultangaliyev'in Stalin rejimine başkaldırışını anlatır.

25 *Memorandum*'un sadece İç Rusya Türk-Tatarlarını değil, Türkiye'yi de ilgilendirdiğini belirten bir makale için bkz. Musa Gürbüz, “Paris Barış Konferansı ve Sadri Maksudi'nin Türkiye'yi Savunma Mücadelesine bir Örnek” (1996).

26 (1859-1943). Millerand 20 Ocak - Eylül 23 1920 tarihlerinde başbakanlık, 23 Eylül 1920 - 11 Haziran 1924 tarihlerinde cumhurbaşkanlığı yapacaktır.

davasını İngiliz yetkililere anlatabilmek üzere İngiltere'ye gidebilmek için İngiliz büyükelçiliğine başvurmuş olduğunu keşfetmiştir (ayrıntılar için bkz. Dündar).²⁷ Ama liderliğinin bu döneminin elle tutulur bir başarıyla sonuçlanmayışı, bu gayretlerinin görmezden gelinmesine yol açtığı gibi, üstelik Sovyet yönetimine de “burjuva” Maksudov'un ülke dışına çıkıp milletdeşlerini unutmuş olduğunu yayma fırsatını vermiştir. Oysa bir zamanların Duma'daki Müslüman *fraksiya*'sının sekreteri Sadri Maksudi, bu dönemde değil sadece İç-Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının, Rusya'daki bütün Türklerin davasını üstlenmiştir. Örneğin, söz konusu Sulh Heyeti Paris'te oluşmuş sürgündeki Rusya Kurucu Meclisi (Assemblée Constituante de Russie)'nin 1921 başındaki özel (yani herkese açık olmayan) toplantısına katıldığı zaman Sadri Maksudi'nin toplantıda yaptığı konuşma, Çarlık Rusyasının bütün “Müslümanlar”ı adına, hepsinin davasını ele aldığı bir sunuştur.²⁸

Sadri Maksudi, yine benzer yolla Finlandiya'ya geçen ailesiyle buluştuktan sonra bir süre Almanya'da, Berlin'de yaşar; oradan da, eğitim görmüş olduğu Paris'e yeniden geçerek, iyi bildiği bu şehre nihayet yerleşir. Sorbon Üniversitesi'ne bağlı Institut d'Études Slaves'da (Slav Araştırmaları Enstitüsü'nde) Türk kavimleri tarihi dersleri vermeye başlar. Kendisine ve ailesine yeni bir hayat kurmaya yönelmiştir.²⁹

Paris'te Bir Öğretim Üyesi

Aslında, Sadri Maksudi bu yeni göreve hazırlıksız değildir. Paris'teyken hukuk fakültesine kayıtlı olmanın dışında Collège de France'da ve École des Hautes Études Sociales'de çeşitli toplumbilimcilerin ve düşünürlerin derslerini izlemiş (Ayda 29), daha sonra Duma üyeliği dolayısıyla Sen Petersburg'ta ikameti sırasında o şehirde bulunan, Türkolog (ve 1894-1918 yılları arasında Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nin müdürlüğünü yapan) Friedrich Wilhelm Radloff (ya da daha çok bilinen adıyla Vasili V. Radlov, 1837–1918)'un düzenlediği toplantılara gitmiş, bu toplantılarda Türk topluluklarıyla ilgili çeşitli tartışmalara katılmıştı. Ayda, Finlandiya'ya ayak basmasından itibaren ve özellikle Almanya'da geçirdiği dönem sırasında, gündüzlerini kütüphanelerde geçirdiğini kaydeder (138).

Paris'te Sadri Maksudi bu arada *Société Asiatique*'e üye kabul edilir. Tabii, aynı zamanda Paris'te bulunan ve en ünlüleri geçici hükümetin başkanı olmuş olan Aleksandr Kerenski (1881-1970, başbakanlığı 21 Temmuz-8 Kasım 1917) olan, “Rusya muhacirleri” grubunun da doğal bir üyesidir. Ayrıca, artık “SSCB” olan devletten gelen muhacirlerden, hem Rus olmayan hem de komünizme karşı olanların başlattığı “Promete” (*Prométhée*) hareketine katılanlardan da biridir (bu hareket için bkz. örn. Copeaux).

27 İngilizler, Sadri Maksudi'nin İngiltere'ye giderek ulusunun davasını sunmasının, bundan haberdar olabilecek, kendilerine karşı isyanda olan (o devirde henüz bağımsızlıklarını elde etmemiş, bir kısmı Müslüman olan) Hintlilere karşı kötü örnek olur düşüncesiyle, Sadri Maksudi'ye vize vermemişlerdir (bkz. Dündar).

28 Heyet toplantıda, gündemin ilk maddesi olan Rusya'ya yabancıların müdahalesi konusunu boykot ederek, yine gündemde olan sınır bölgelerinde ulus meselesi konusuna odaklanılmasını sağlamıştır (Penati 13 ve aynı sayfada not 63).

29 Paris dışında Nogent-sur-Marne'a yerleşmişler, yeni mobilyalar satın almışlardır, vs.

Aralık 1923'te vermeye başladığı, halka açık derslerini dinlemeye gelenler arasında, Ekim 1923'te topraklarında cumhuriyet ilan edilmiş olan Türkiye'den olanlar da vardır. Zaten Sadri Maksudi, Rusya'dayken Rus yetkilileri kızdırma pahasına ilgilendiği Türkiye'de olup bitenleri yakından izlemekte, Mustafa Kemal Atatürk'ü de tanımak istemektedir. Türk Ocakları'na yazar ve gelip birkaç konferans vermeyi önerir. Önerisi olumlu karşılanır ve Sadri Maksudi 1924'te Türkiye'ye gelince, Atatürk tarafından kabul edilmeyi talep eder ve isteği kabul edilir.

Kalanı—tarihtir. Paris'e dönüşünden kısa bir süre sonra Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi Tanrısever'in kendisine (o zamanki adıyla) Gazi Hazretleri'nin davetini aktardığı mektup sonucu gelip yerleşeceği Türkiye Cumhuriyeti'nde³⁰ Sadri Maksudi, sonradan, "Türlere Türklüğü öğrettiler" denilecek olan, 1917'den itibaren Türkiye'ye gelen "dış Türkler"den biri olacaktır.³¹

Türkiye'de Sadri Maksudi, doğduğu topraklarla ilgili ne tür iştiyakları olduğunu kamusal alana hiçbir zaman yansıtmamıştır. Vaktini nostalji ile geçirmemiş, kendisine kucak açan ülkeyi vatani bilerek liyakatları dolayısıyla kendisinden beklenen hizmetleri canla başla yerine getirmiştir. Sovyet döneminde komünist yetkililer, bunu da kendi ülkesini unuttuğunun kanıtı olarak lanse etmiş olsalar da, Sovyetler Birliği yıkılalı beri, (artık "Kazanlılar" ya da "Türk-Tatarlar" değil de sadece) Tatarlar (diye nitelenen milletdeşleri), onun Türkiye'deki konumunun çapını anlamış olup kendisiyle iftihar etmekte. Ancak Tataristan'daki resmî çevreler, on altıncı yüzyıldan beri ilk kez yirminci yüzyılda gerçekleşen bir devlet oluşumunun liderliğini yapmış bir devlet büyüğünün anısına, saygıda kusur etmemekle birlikte, adı bugünkü statükoyla bağdaşmayan çağrışımlara yol açabileceği için olsa gerek, gereken itibarı göstermek konusunda ilk başında çekingen davrandılar. İlgi zamanla arttı: Tataristan Başkanı Rüstem Minnihanov'un 2012'de İstanbul'a geldiği zaman Sadri Maksudi'nin Zincirlikuyu Mezarlığı'nda kabrini ziyareti, 2015 yılında Kazan'da açılmış olan İstanbul Parkı'na heykeli konulacak şahsiyet olarak, Tataristan yetkililerinin Türkiye yetkileriyle birlikte Sadri Maksudi'yi seçmeleri, arttığını göstermiştir. Heykelin, 7 Aralık 2016 tarihinde, o gün başkent Kazan'ı ziyaret etmekte olan Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Binali Yıldırım ile birlikte Başkan Minnihanov tarafından açılışı ve törene daha

---

30 Tabii, Türkiye'ye gelmekle, Sorbon'da ders vermeye başlamasının yol açabileceği kariyerdan olduğu kadar, Fransa'daki Rusya muhacirleri grubu üyeliğini, daha da özgül olarak "Sovyetler Birliği'nden gayri-Rus muhacir" konumunu ve bununla ilintili oluşumlarla (örneğin Promete hareketiyle) olan ilişkilerini de terk etmiş ve Avrupa'daki Türk-Tatar diasporası içinde, liderliğinin devamını oluşturacak davranışlarda bulunabilme olasılığından vazgeçmiş oluyordu.

31 Çağdaş Görücü, "Atatürk tarafından Türkiye'ye davet edilen yahut kendisi göç eden Rusya kökenli aydınların birçoğu[nun] Türk dili ve tarihi ile ilgili bilimsel çalışmalara yoğunlaşmış" olduklarını hatırlattıktan sonra, [y]aptıkları çalışmalar yoluyla Türkiye'ye önemli katkıları olmakla beraber herhalde Kemalist rejim açısından sağladıkları asıl yarar genç cumhuriyetin Osmanlı Devleti ile olan bağlarının ortadan kaldırılmasında oynadıkları kritik rol olsa gerektir" diye yazmaktadır. Görücü, "Yeni Türk devletinin oluşturmaya başladığı resmi Türk milliyetçiliğinde milli kimliğin 'ötekisi' olarak kendi geçmişini (Osmanlı dönemini) seçmesi, eski kimlik ile herhangi bir bağı olmayan (ya da bu bağı zayıf olduğu) Rusya kökenli aydınları, yeni milli kimliğin inşa edilmesi işinde ön plana çıkarmıştır" görüşündedir. Ona göre, "[b]unun doğal bir sonucu olarak Osmanlı döneminin üzerinden atlayıp, Orta Asya'daki eski Türk devletleriyle ilgilenen resmi tarih çalışmalarını birçok göçmen aydın desteklemiş hatta bunlara (biraz da köken itibarıyla ilgili coğrafyadan gelmenin yarattığı olumlu motivasyonun etkisiyle) önemli katkılarda bulunmuştur" (94).

önceki Başkan Mintimer Şaymiyev'in de katılımı, bu artışın bir yeni göstergesini oluşturmuştur.

Sanırım yirmi birinci yüzyılın başında konunun uzmanı tarihçiyi bekleyen bir görev, Sadri Maksudi'nin doğduğu ülkede devlet adamı olarak yaptıklarını, her tür inkâr ve çarpıtmanın “dokunaç”larından kurtarıp, Sovyet sonrası dönem için bir değerlendirme ortaya çıkarmaktır.

Sadri Maksudi Aرسال

Türkiye’de ailesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı yapılan ve soyadı kanunu çıkınca, ek olarak *Aرسال* soyadını alan Sadri Maksudi'nin genç cumhuriyete değişik alanlardaki katkısı da, günümüz ışığında, alanların uzmanları tarafından yeniden değerlendirilmeyi beklemektedir. Aynı şekilde, bir bilim adamı olarak çalışmaları ve fikirleri de henüz bilhakkın analiz edilmiş değildir.³² Aşağıda, biyografisinde ayrıntılı olarak yer alan çeşitli çabalarına ve çalışmalarına çok kısaca değinmek istiyorum.

Hukuk Alanına Katkısı

Paris Hukuk Fakültesi’nden mezun Sadri Maksudi Türkiye’ye, 1925’te kurulan (o zamanki adıyla) Ankara Hukuk Mektebi’nin kurucu öğretim üyesi olmak üzere davet edilmiştir.³³ Gerçekten de, uzun yıllar bu fakültede ve daha sonra da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde ders verecektir. Burada altının çizilmesi gereken husus şudur: Yüzyıllar boyu şeriata dayalı hukuk sisteminin hüküm sürüşünden sonra, Batı yasalarının temel alındığı yepyeni, seküler bir hukuk sistemine geçiş yaşayan toplumda, böyle bir fakülteyi kurmanın ve programını sıfırdan ortaya koymanın önemi, kuşkusuz salt akademik boyutları aşmaktadır. Böylesi yeni bir hukuk sisteminin öğretilmesini yerleştirmek, Sadri Maksudi'nin diğer kurucu öğretim üyesi meslektaşlarıyla ortak olarak paylaştığı, önemli bir başarısı sayılmalıdır.

Ancak Sadri Maksudi'nin hukuk alanına daha özgül bir katkısı vardır. Hukuk bilimleri alanına asıl katkısının, Türk Hukuk Tarihi disiplininin kurmuş olması olduğu belirtilebilir. Sadri Maksudi'nin “genelde Hukuk Tarihi, özelde Türk Hukuk Tarihi alanına yaptığı katkılar”a değinen Fethi Gedikli, bu alanda daha önceki bir girişimi anımsattıktan³⁴ sonra, Ahmet Mumcu'nun, 2007’de yaptığı “Sadri Maksudi Aرسال ve Türk Hukuk Tarihi

32 Fethi Gedikli'nin “Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Aرسال” (2012) başlıklı makalesi, bu konuda sağlam bir başlangıç yapmıştır.

33 Halil İncelik'in anlattığına göre, Lord Curzon (1859-1925, İngiltere dışişleri bakanı 1919-1924) Lozan görüşmeleri sırasında İnönü'ye, “Sizinle nasıl müzakerede bulunacağız ki, sizde hukuk yok, ilkel bir sistemle [şeriati kastetmiş] yönetiliyorsunuz” demiş, İnönü de bu sözleri olduğu gibi Atatürk'e aktarmış. Bundan dolayı Cumhuriyet kurulduktan sonra Atatürk'ün ilk yapmak istediklerinden biri, “modern” bir hukuk sistemi tesis etmek ve bunun öğretileceği bir eğitim müessesesi kurmak olmuş. Sadri Maksudi bu amaçla çağırılmış (2012 yılında Bilkent Üniversitesi lojmanlarındaki evinde özel görüşme). Nitekim, “Ankara Adliye Hukuk Mektebi” Sadri Maksudi'nin Türkiye'ye geldiği yıl kurulmuştur.

34 Gedikli, Türk Hukuk Tarihi konusunda “Mahmud Esad Efendi[nin] Darülfünun Hukuk Fakültesinde bu dersi okutmakla görevlendirilmiş ve bu sahada orijinal bir kitap yazmış,” ancak “*Tarih-i ilm-i hukuk* [...] 1331 [1915]) adını taşıyan bu kita[bın] harf devriminin gadrine uğramış ve ondan gereği gibi yararlanılamamış” (406) olduğuna dikkat çeker.

Disiplininin Doğuşu” başlıklı konuşmada “bizde hukuk tarihi ilmini Sadri Maksudi’nin kurduğunu anlat”tığını aktarır ve “Mumcu’ya göre Ankara Hukuk Fakültesine Arsal’ın getirdiği yenilik, Türk Hukuku Tarihinin üzerinde gerçek anlamda durulmasını sağlamak olmuştur” diye belirtir. “Yine Mumcu’ya göre,” diye ekler, Sadri Maksudi’nin, “hukuk tarihinin öneminin kavranması ve Türk Hukuk Tarihi alanına getirdiği en büyük yenilik, Türk Hukuk Tarihini sadece İslam Hukukundan ibaret olmadığı, İslam’dan önceki kökenlerinin de araştırılması gerektiğini ortaya koyması ve buna ciddiyetle yönelmesidir.” Gedikli, Mumcu’nun, “onun [Sadri Maksudi’nin] bu alandaki çalışmalarını Türkiye’de ilk çalışmalar olarak kaydetmekte” ve “ilk defa Hukuk Fakültesinde gerçek anlamda hukuk felsefesini onun tedaris ettiğini belirtmekte” olduğuna da işaret eder (404-405). Kuşkusuz bu çaba, bilim alanına yenilik getiren, önemli bir adımdır. Ama bu disiplinin ortaya çıkmasının, bilimin de ötesinde, cumhuriyet kurulana kadar akademik açıdan olsun genelde kamuoyunda olsun, hukuk tarihi olarak sadece şer’i hukuk tarihinin kaale alınmış olduğu toplumda, cumhuriyetin gerçekleştirdiği diğer değişikliklere paralel biçimde, zihinsel ufukları Osmanlı-öncesi ve İslâm-öncesi Türk topluluklarına açan bir paradigma değişikliğini getirdiği de ortadadır.

Gedikli, yukarıda değindiğim makalesinde Sadri Maksudi’nin hukuk alanındaki katkılarını ayrıntılı olarak ele alıyor ve bunların derinlikli bir analizini yapıyor, onun için konuya daha fazla eğilmeden, bu bölümü pek bilinmeyen bir ufak öyküyle, Atatürk’ün Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde Sadri Maksudi’nin verdiği Hukuk Tarihi dersine girişiyse bitireceğim.

Atatürk Sadri Maksudi’nin Dersinde: “Türklerde Müceddit Kimdir?”

Sadri Maksudi’nin Ankara Hukuk Fakültesi’nde öğretim üyeliğinin bir özelliği de, derslerinden birine Atatürk’ün girmiş olmasıdır. Herhalde “Atatürk dersime geldi” diyebilecek çok fazla öğretim üyesi yoktur. Ancak Gazi Mustafa Kemal’in Sadri Maksudi’nin dersini onurlandırışı, dersinde imtihan ettiği kız öğrencinin kızı, bugün kendisi hukuk profesörü olan Lale Sirmen’e göre, bir lütuf olarak değil, denetim maksadıyla gerçekleşmişti. Sirmen nedenini bu satırların yazarına, “annemin anlattığına göre, bu vesileyle o sırada öğrenciler arasında, Atatürk’e Sadri Maksudi konusunda ‘derslerinde herkesten söz ediyor, sizden söz etmiyor’ denmiş olduğundan, Atatürk’ün durumu bizzat anlamak için geldiği şeklinde şayia dolaşmış” diye açıkladı (15 Şubat 2016 günü Prof. Sirmen’in Bilkent Üniversitesi’ndeki odasında görüşme).

Yıl 1933, aylardan Haziran. Üniversitelerde dersler son bulmuş, sınavlar yapılıyor. Sınavlar o yıllarda sözlü olarak cereyan ediyor. Ayın son günü, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi birinci sınıf öğrencisi Enise Lütfi³⁵ sabah fakülteye gelir. Gerisini kendisi şöyle anlatmıştır:

---

35 (1913-2003). Soyadı kanunu çıktıktan sonra Güven soyadını taşıyacaktı.

30. 6. 1933 günü Ankara Hukuk Fakültesinin birinci sınıfında son sınav “Türk Hukuk Tarihi” dersindendi. Hocamız Prof. Sadri Maksudi Bey bize hukuk tarihi dersine de gelirdi. İki gün önce bu sınavım çok güzel geçmiş, Hocam özel takdirini belirtmişti.

Sınavlarda sıra bana öğleden sonra gelirdi. Buna rağmen, her zaman yaptığım gibi, o gün de saat 10 sıralarında arkadaşlarımı dinlemeye fakülteye gittim. Sınav odasına girer girmez Hocam beni gördü, yanına çağırdı. Kendisine özgü şivesiyle, öğleden sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin sınavımıza geleceklerini söyledi. “Seni sınava alacağım, ya on; ya sıfır alırsın; haydi şimdi git” dedi.³⁶ (akt. İnan 57)

Evine giderken Enise'nin aklı olağanüstü olacağı anlaşılan sınavdadır:

Büyük bir heyecanla koşa koşa eve gelirken bir yandan da soru listesine bakarak, bana hangi sorunun gelebileceğini düşünüyordum. Birden gözüm bir soruya takıldı:

“Türklerde Müceddit kimdir?” Yanıtı, ders notlarımda “Kılıç Arslan ve Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir” idi. Bu soru gelirse, ne söyleyebileceğimi kafamda planlamağa çalıştım. Zaman çok sınırlı olduğundan bir araştırma yapamadım, bildiklerimle yetindim. (akt. İnan 57)

Ve sınav ânı çatar: “Sınav saatinde Gazi Hz. Fakülteyi şereflendirdiler. Henüz sıram gelmemişken Hocam beni çağırdı. Atatürk'ün isteği üzerine, büyük bir raslantı ile o soru soruldu. Büyük Atatürk'ün devrimlerini birer birer anlattım.” Arkasından Gazi ile kız öğrenci arasında geçen kadınların durumu konusunda kısa bir konuşmadan³⁷ sonra, “[Atatürk] kendi elleriyle not kâğıdına 10 yazdılar” (akt. İnan 56-57).³⁸

Tabii, eğer şayia doğru ise, derslikte yapılan sözü edilmeyen asıl sınavı geçen, ders yılı içinde

---

36 Yine Sirmen'in aynı gün anlattığına göre, Ankara'ya yerleşmiş İstanbullu eczacı Lütfi Bey (sonradan Güven)'in kızı olan Enise, eve dönmeden, o sırada Ziraat Bankası'nda görevli annesini durumdan haberdar eder. Muammer Lütfi Hanım bankadan özel izin alıp hemen eve döner; bir yandan Enise'nin saçlarına bigudiler takılır, öte yandan beyaz yakalı bir elbisesi hazırlanır, yaka yıkanır, kolalanır.

37 “[...] Büyük Atatürk'ün devrimlerini birer birer anlattım. Sonunda da: Bugün belediye encümeni azası olan Türk kadını çok yakında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de göreceğiz dedim. O zaman:

- Niye hak istiyorsunuz da, askerlik görevini istemiyorsunuz? Diye buyurdular.

- Yüce Gazi'm, Türk kadını Osmanlı İmparatorluğu'nda insanca bir yaşamın dışında kalmaya mahkum edilmişti. Çarşaf içinde, kafes arkasında süs eşyası gibi saklandı. Bu nedenle bünyeye zayıf yetişti. Bu eksikimizi giderince onu da isteyeceğiz; dedim.

- Şehirlerde doğru, ama köy kadını gürbüzdür, kuvvetlidir, erkeği ile omuz omuza çalışır; dediler.

- Ben de İstiklâl Harbi'nde köy kadınının bunu tanıtladığımı (ispat ettiğimi) söyledim.

- Aferin!

dediler ve kendi elleriyle not kâğıdına 10 yazdılar” (akt. İnan 57).

38 Bana bu metni sağladığından dolayı Prof. Sirmen'e minnettarım.

öğrencilerine “müceddit” olarak Atatürk’ü öğretmiş, not aldirtmış olan Sadri Maksudi’dir.³⁹

Resmî Tarihi Kotarmak

Arsal 1931’de kurulan (ve daha sonra Türk Tarih Kurumu adını alacak) Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti üyesi olarak, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî tarih görüşünü oluşturan kadronun içinde olmuştur. Hatta, Ayda, böyle bir kurumun kurulmasını ilk teklif edenin, Türk Ocakları’nın altıncı kurultayında, 27 Nisan 1930 günü yaptığı konuşma sırasında Sadri Maksudi olduğunu; kendisini dinleyen Afet İnan’ın, “Köşk”e dönünce bundan “Gazi”ye söz ettiğini; ve ilk başta “Türk Ocakları Tarih Heyeti” adını alan kurumun kurulma sürecinin böylece başladığını öne sürer. Nitekim, aynı günün akşamı, Sadri Maksudi ve Dr. Reşit Galip Bey Köşk’e yemeğe “davet” edilirler ve Afet Hanım, kendisinin bir gün sonra kurultayda sunacağına Atatürk’ün karar vermiş ve dikte etmiş olduğu metni onlara okur. Onlar da görüşlerini bildirirler. Afet Hanım gerçekten de ertesi gün kurultayda bir “Tarih Heyeti” kurulmasını önerir; Sadri Maksudi ve Reşit Galip de birer konuşma yaparak öneriyi desteklerler (165-166).

Böylece Haziran 1930’da kurulan Heyet, bilindiği gibi, “Türk Tarih Tezi”ni formüle edecek, bu tez mucibince de bir tarih kitabı yazacaktır. Son zamanlarda “resmî tarih yazma” eylemine olumsuz çağrışımlar yükleniyorsa da, unutmamalı ki o devirde, Sadri Maksudi’nin de dahil olduğu kadro, Benedict Anderson’un deyimiyle, yeni bir cemaat tasarlamaktaydı (bkz. *Hayali Cemaatler* [Türkçe’ye çevirinin bu baskısı 1993]). Kanımca, bugün, seksen küsur yıl sonra yirmi birinci yüzyılın ikinci onyılında, mesele 1930’larda ortaya konan “tasarı”yı kesinkes savunmak ya da topyekûn eleştirmek değildir. Artık, bu kadronun kotardığı metni, onu yaratan koşulların bağlamında konumlandırma, artısı ve eksileriyle değerlendirmeye tâbi tutma zamanıdır.

Heyet üyelerinin hazırladığı ve 1930’dan itibaren *Türk Tarihinin Ana Hatları* genel başlığı altında yayımlanmaya başlayan (ve yayımlanması 1939’a kadar sürecek), liselere ders kitabı olacak kitap dizisinin *Orta Asiya Türk Devletleri* (1930) adlı olanı Sadri Maksudi Arsal imzasıyla çıkmıştır. Ayda’ya göre, ayrıca imzasız *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı* (1931)’nin büyük kısmı da, Sadri Maksudi’nin kalemindendir: “Dipnotlarla rusça eserlerin gösterilmiş olması bu sahifelerin Sadri Maksudi tarafından yazıldığını göstermektedir. Çünkü Tarih Heyetinde Sadri Maksudi’den başka rusça bilen yoktu” (173). Sadri Maksudi gerek Türk Hukuk Tarihi’ni geliştirirken, gerek bu proje sırasında bütün bilgisini, genel kültürünü ve geçmişten geleceğe Türk toplulukları konusundaki vizyonunu toplumun hizmetine sunmuştur. Denilebilir ki, Paris’te vermeye başladığı Türk boyları konusunda derslerinin malzemesini kağıda dökmek, kitaplaştırmak fırsatı

---

39 Erken Cumhuriyet döneminden bu kısa ama ilginç enstantenin yıldızı kız öğrenci ise daha sonra Ankara’nın ilk kadın savcısı atanacak, yargıçlık yapacak, bu arada (değişik illerde valilik görevinde bulunacak) Kazım Arat (1906-1964) ile evlenecek ve Enise Arat adıyla döneminin önemli kadın hukukçularından biri olacaktır. Aynı zamanda kadın hakları konusuna ilgisini hiç kaybetmeyecek, kadın derneklerinde faal olacak ve Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu’nu kuracaktır.

bulamadan Türkiye'ye gelen Sadri Maksudi, bu malzemenin en azından bir kısmını, imzalı ya da imzasız, nihayet kaleme almış bulunuyordu.

Yine de, bu, Sadri Maksudi'nin, Türk Tarih Tezi bağlamında öne sürülen bütün fikirleri kabul ettiği anlamına gelmemelidir. Ayda, pek fazla altını çizmeden, bu hususu kaydeder; ve Sadri Maksudi'nin, onaylamadığı kimi tezlere karşı çıktığını ama çoğunun yayımlanmasına da engel olamadığını aktarır.

Sadri Maksudi, bu çalışmaları sırasında, Tarih Kurumu başkanı olan, Hukuk Fakültesi'nden meslektaşı Akçura'yla işbirliği içindedir. Akçura'nın başkanlığını yaptığı, 1932'de Ankara'da toplanan I. Tarih Kongresi'nde de, "Tarihin Amilleri" başlıklı bir bildiri sunar. Kemal Koçak, "tarih biliminin aşamalarını derli toplu biçimde açıklayan Sadri Maksudi, doğrudan tarih bilimi üzerinde konuşan tek kişi olma özelliğine sahiptir. Diğerleri, tarih yazımı kapsamında daha çok tarih öğretimi, tarih ders kitapları ve Türkiye'deki durum hakkında açıklama yapmışlardır" diye yazar (bkz. Koçak). Büşra Ersanlı da "Tarihin Amilleri"nin kongrede tarih bilimiyle doğrudan ilgili tek çalışma oluşuna işaret eder (170). Sadri Maksudi bu arada bu kongrede bir başka eski hemşehrisiyle, eski "hasım"ı, "toprakçı" Zeki Velidi'yle⁴⁰ karşılaşır ve bu sonuncunun sunduğu "mütalea"nın ikincisinde eleştirecek noktalar yakalayarak sözünü sakınmaz (Zeki Velidi Bey'in 7 Temmuz 1932'deki "İkinci Kısım Mütaleası"na, "Eski Türk Şehirlerinin Mahalleri Meselesi" konusunda verdiği cevap, *Birinci Türk Tarihi Kongresi* zabıtlarının 389-397 sayfalarındadır).

Dil Devrimine Katkı

Sadri Maksudi kanımca saltanattan cumhuriyete geçişle gerçekleşen devrim hareketinin, söylemde de devrimle desteklenişinin kaçınılmaz olduğunun farkındaydı. Bu desteğin kuramsal çerçevesinin ortaya konulması gereğinin de bilincindeydi. Bundan dolayı, dil devrimine de büyük katkıda bulunmuştur. Bu konuda değişik tarihlerde yayımladığı makalelerini topladığı *Türk Dili İçin* (1930) adlı eserinin, dil devrimi konusunda bir dönüm noktası olmuş olduğu belirtilebilir. Atatürk bir önsöz yazacak kadar bu kitabı benimsemiştir; bu önsözdeki veciz sözleri günümüzde sık sık tekrarlanan, herkes tarafından bilinen, Türk Dil Kurumu binasının önündeki kitabeye nakşedilmiş ifadelerdir.

Ancak, şu acı gerçeği de kaydetmek gerekir: Sadri Maksudi'nin kitabında gerekli olduğunu belirttiği çalışmaların hemen hiçbiri yapılmamıştır. O gün bugün, ne Dil Akademisi kurulmuştur, ne de önerdiği ülke çapında ciddi araştırmalar gerçekleşmiş, gayretler sarf edilmiştir.

Öte yandan, "Denizbank" olayını da dil konusundaki ilkeleri dolayısıyla yaşayacaktı. 1937'de denizcilikle ilgili olarak kurulacak bir bankanın adına verilmesi söz konusu olan *Denizbank* sözcüğünün Türkçe

⁴⁰ Zeki Velidi, Sovyetlerle girdiği işbirliği sayesinde Başkurtistan özerk cumhuriyetinin ilk başkanı olmuş, ama sonradan Sovyetlerle arası açılmış, sonuçta Türkiye'ye gelmiş ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmuştu. Ünlü bir tarihçi olacak; için ilginç pan-Türkist olarak bilinecek, hattâ, kaderin cilvesi, bundan dolayı hapiste yatacaktır (hayatı için bkz. örn. Görücü).

dilbilgisi açısından hatalı olduğunu belirtmesi, bu sözcük Atatürk tarafından ortaya atıldığından, biat kültürünün başat olduğu ortamda olay yaratmıştır. Hemen etrafında geniş çaplı bir kampanya oluşturulmuş ve Sadri Maksudi eleştiri bombardımanına tâbi tutulmuştur. “Olay”ın başlayış ve cereyan ediş tarzının aktarımları çeşitli, hatta çelişkilidir: Ayda’nın *Sadri Maksudi Arsal*’da “Denizbank Hâdisesi” (197-204) altbaşlığıyla değindiği olaya, Yıldırım Oğur *Cumhuriyet’in Beyaz Mağdurları* (2013)’nda Sadri Maksudi’ye ayırdığı “Sadri Maksudi Arsal: Bir Gecede Cahil İlan Edilen Ordinaryüs Profesör” başlıklı bölümün bütününe hasreder. Oğur, Sadri Maksudi’nin görüşünü ifade ettiği yer ve zaman konusunda, Atatürk’ün hizmetlisi Cemal Granda’nın kaydettiği⁴¹ ile (Sadri Maksudi’nin diğer kızı) Naile Turhan’ın bir yazısında⁴² ortaya koyduğunun birbirinden değişik olduğuna dikkati çeker.

TBMM Üyeliği

Sadri Maksudi, Atatürk hayattayken iki kere milletvekili seçilmiş—ya da “atanmış”tı. Tek partili dönem bitip demokratik hayat başlayınca, Demokrat Parti’den yapılan öneriyi değerlendirerek, 1950’de yeniden seçime girdi ve Ankara milletvekili olarak TBMM’ye döndü.⁴³ Bu dönemin başlangıcında, yeni cumhurbaşkanı seçileceği zaman, cumhurbaşkanlığına aday olarak adı geçti. Tabii ki, o yıl seçimleri kazanarak iktidara gelen Demokrat Parti’nin dört kurucusunun (Menderes’ten başka Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü’nün) dışında birisinin, bu önemli mevkie getirilmesi söz konusu değildi. (Gerçek seçim, ya da işbölümü, herhalde çok önceden, bu dördünün arasında yapılmıştı.) Yine de Sadri Maksudi’nin ailesi, hiçbir zaman söz konusu etmese de, bu adaylığı, “cumhurbaşkanlığına layık görülmüş insan” payesi şeklinde yorumlayacak ve için için hep iftihar edecektir.

1950-1954 yıllarında, Sadri Maksudi’yi önemli başka bir görev beklemektedir: Mükemmel Fransızcasıyla, TBMM’yi Avrupa Konseyi’nde, Konseyin (1974’te adı Parlamenterler Meclisi’ne çevrilecek) Danışma Meclisi’nde (*Assemblée Constitutive*’de) heyet başkanı olarak temsil eder.⁴⁴

Önümde, evrakından çıkmış, Avrupa Konseyi’nin Danışma Meclisi’nin 23-24 Kasım 1950 tarihli olağan oturumlarındaki görüşmeleri aktaran haftalık bir rapor var: *Compte Rendu Analytique des Débats de l’Assemblée Constitutive du Conseil de l’Europe*. İçinde, M. (Monsieur) Maksudi Arsal’ın 24 Kasım’da, bir ortak Avrupa ordusu kurulmasının tartışıldığı oturumda yaptığı konuşmanın bir kısmı aktarılmış. “Monsieur Arsal”ın konuşmuş olması çok normal; sanırım, konuşmanın ilginç yanı, Avrupa Konseyi kurulalı bir yılı biraz geçtiği bir

41 Granda’nın *Atatürk’ün Uşağının Gizli Defteri* (2011) kitabına bakınız.

42 “Bir Bilgini Anarken” (1976) makalesine bakınız.

43 Siyasal hayatı için Gönül Pultar’ın “Sadri Maksudi Arsal’ın Türkiye’deki Politik Faaliyetleri” (1996); ve C. Tanyeri’nin “Sadri Maksudi Arsal’ın Türkiye’deki Siyasi Hayatı” (1996) başlıklı makalelerine bakınız.

44 II. Dünya Savaşı sonrasında, 5 Mayıs 1949’da Londra’da imzalanan anlaşmayla Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İsveç, İtalya, Lüksemburg ve Norveç tarafından kurulan Avrupa Konseyi’ne Türkiye, Yunanistan’la birlikte, aynı yıl 8 Ağustos tarihinde dahil olmuştu.

sırada ve Avrupa Birliği'nin nüvesini teşkil edecek olan “Çelik ve Kömür Birliği” henüz kurulmadan önce yapılan bu konuşmada, konuşmacının Türkiye'nin Avrupa'daki yeri konusunda varsaydığı konumdur. Raporda şunlar yazılıdır:

M. Maksoudi Aarsal (Türk), Avrupa Konseyi'nin kuruluşunu kolaylaştırmış olan etkenlerden birinin, onu oluşturan ülkelerin, doğudaki, başlıca hedefi Batı uygarlığının dayandığı bütün ilkeleri yok etmek olan emperyalizm yuvasına karşı kendilerini savunma konusunda ortak zorunluluk olduğunu hatırlatıyor. Bu uygarlığı savunma, özgürlüğü savunma, Avrupa Konseyi'nin iki misyonudur.

Türkler bu kuruluşun doğuşunu sevinçle karşıladılar. Ama sevinçleri pek uzun sürmedi: Tüzüğündeki bir madde, Avrupa Konseyi'ne, Avrupa'nın savunmasıyla meşgul olmasını yasak etmiyor muydu? Ne inanılmaz çelişki! Oldu olacak bağ hastalıklarından korunmak için kurulan bir derneğe (asma bitinin neden olduğu) filoksera hastalığından söz etmeyi yasak edilsin. Avrupa Konseyi, Avrupa'nın dünyanın bağımsız bir parçası olarak var olmasını savunmak olan temel, tarihî misyonundan koparılmasına izin vermemeli.

Tehlike gerçek ve büyük çapta. Türkiye gibi, bu tehlikeye en yakın olan halklar, başka bazı ülkelerin vurdumduymazlığına şaşırıyor. Bir gün, Yunanistan'ın eski güzel günlerinde, bir İskit, Solon'la ahbab olur. Solon İskit'i halk meclisine götürür Atinalıların nutuklarını dinledikten sonra İskit, “Doğrusu sizin burası çok güzel ama insanlar çok konuşup hiçbir karara varmıyorlar” der. Bu Meclis de biraz Atina gibi, Avrupa'nın karşısında bulunduğu tehdidi görmezden geliyor. Aşırı silahlanmış bir ülke Batı'yı tehdit ediyor. Bunu açıklıkla görmeli ve açıklıkla, acilen birleşmeli. Her gecikme tehlikeyi artırıyor. [...]

Dörtlerin, beşlerin, ya da on ikilerin attıkları nutuklar, volkanı söndürmez. Avrupa'nın özgür halklarına, *habeas corpus*'un yaratıcısı İngilizlere, İnsan Haklarını ilan eden Fransızlara, Garibaldi'nin içlerine doğduğu İtalyanlara, konuşmacı bir kez daha, gecikmeksizin barbarlığa karşı savunmayı düzenlemelerini istemektedir. (396; çeviri benim)

“Monsieur Aarsal,” kendini ve Türkiye'yi tamamıyla Avrupa camiasının bir üyesi görüyor ve Avrupalılara serzenişte bulunmaktan da çekinmiyor. Bugün Türkiye'nin Avrupa'daki konumu düşünülürse, ne kadar çok geriye doğru yol katedildiği görülmektedir. Şu da bir gerçek ki, Monsieur Aarsal çapında temsilci de, hemen hemen kalmamıştır.

1954 yılında yapılan ve Demokrat Parti'yi ikinci bir defa iktidara getirecek olan seçimlerde ise Sadri Maksudi aday değildi. Kızı Adile Ayda'ya göre, 1950-1954 yılları arasında bazı bakımlardan Demokrat Parti konusunda düş kırıklığına uğramıştı. Ayrıca, bu dönem içinde bir ara Ankara'da kaza geçirmesi, bir otomobilin

kendisine çarpması sonucu bir süreyi hasta yatağında geçirmiş olması, onu ister istemez epey sarsmıştı. Kendi isteğiyle, aday olmak istemedi. Yine de, 1954'te yeniden seçilseydi, ömrü uzar mıydı diye hep kendi kendime sormuşumdur.

Zincirlenmiş Esirden Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları'na, Son Günleri

Hayatının bu son döneminde, ama kendisini alıp götürecekt hastalığın belirtileri henüz ortaya çıkmadan, yani doktor ve hastane süreci başlamadan önce, Sadri Maksudi bir rüya gördü: Zincirlenmiş bir esir, Sokrat'a hitap ediyor, "ben niçin böyleyim [adalet bunun neresinde]?" diye soruyor. Sokrat, Sadri Maksudi'ye dönerek, "sen cevapla" diyor. Sanırım, bu rüya, Sadri Maksudi'nin son yıllarında zihnini meşgul eden meseleleri yansıtıyor.

1950 yılında milletvekili seçildiği zaman, eşi Kamile'yle birlikte, İstanbul'da, Kurtuluş'un Sinemköy mahallesinde (bugün Sadri Maksudi Arsal sokağı olmuş olan) Değirmen sokağında, kendine ait üç katlı apartmanın en üst katında oturmaktaydı. Ankara'da ev açmadı, Sıhhiye'deki (bugün "Küçük Orduevi" olmuş olan) Yüksel Palas Oteli'nde kaldı. Dolayısıyla, 1954'te milletvekilliği son bulunca, İstanbul'daki dairede hayatının gerçek anlamda ilk emekliliğini yaşamaya koyuldu. Odasında, çalışma masasının başında öğlene kadar çalışır, öğlenleri yemek yemek üzere odasından çıkardı. Sanırım, evde gayet disiplinli bir şekilde yazı yazılabileceğini bana gösteren ilk kişi o oldu.⁴⁵

Böylesine eve "kapanması," çok kısa sürede semeresini verdi: 1955 yılında *Milliyetçilik Duygusunun Sosyolojik Esasları* eserini yayımladı. Tabii bu eser, sadece bir yıllık bir çalışmanın değil, çok uzun yılların birikiminin kağıda dökülmesiydi. Nitekim, "manevî vasiyetim" diye nitelendirdiği bilinen eserin Fransızca versiyonunu da hazırlamıştı. En büyük dileği de, Fransa'da yayımlanmasıydı.⁴⁶ Bu eserde Sadri Maksudi Türk toplulukları bağlamında olduğu kadar bu bağlamı aşan, genel bir modern milliyetçilik kuramı ortaya koymuştur. İllâ bir çizgi içine oturtmak gerekirse, Renancı bir yaklaşım çizgisinde olduğu söylenebilir, ancak görüşleri tümüyle özgündür. Özetle, Sadri Maksudi ulus oluşumu için hangi koşulların ve ne tür öğelerin gerektiği konusunda analitik bir eser meydana getirmiştir. Konunun uzmanları tarafından, günümüz milliyetçilik kuramları ışığında bu eser hakkında da bilhakkın bir değerlendirme hâlen beklenmektedir.

Bu arada, yukarıda yazdıklarımın, son yıllarında münzevî hayat yaşamış olduğu sanılmasın. Çok arayanı soranı vardı. Belki kendisini en sık yoklayan, ona en sadık olan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden eski asistanı, daha sonra kendisi de hukuk profesörü olacak olan Selçuk Özçelik'ti. Sonra, Kazanlı hemşehrileri sürekli gelirdi. Adları, sayılamayacak kadar çok; burada, son günlerinde ona sekreterlik yapan, her gün yanında olan Mahmut Cayık'ı anmak isterim. Eski okul arkadaşı, Ufa'da ve daha sonra Paris'te

---

45 Bir gün—herhalde en fazla on iki yaşındaydım—bana, "sen kendin yaz" dedi, "annen [Adile Ayda] münekkit oldu, hata etti."

46 Ne yazık ki, bu arzusu henüz gerçekleşmiş değil.

siyasal girişimlerde yakın meslektaşı, kader arkadaşı Ayaz İshaki ile bir ömür boyu süren katıksız dostluk da, hayat onları Paris'ten sonra uzun bir süre ayrı ülkelere ve ayrı uğraşlara doğru yol aldırması olsa da, her ikisinin de İstanbul'da yaşadığı, birbirlerini buldukları dönemde çok sık görüşme şeklinde devam ediyordu. İshaki hastalanıp evli kızının yanına, Ankara'ya, son günleri olacak dönemi yaşamaya gidene kadar da sürecekti.

Sadri Maksudi Arsal, mahallesinde de çok sevilir ve sayılırdı. Komşular olsun, esnaf olsun, onun hayat hikayesini, akademik unvanlarını ya da yazdığı eserleri bilmeyebilirdi, büyük ihtimal bilmiyorlardı, ama kendisine “Mebus Bey” diye hitap ederek, adeta huşu ile karışık sevgi gösterirler, mahalleli olarak kendisiyle iftihar ederlerdi. Gerçekten de, vakur ve heybetli devlet adamı duruşuyla, Soğuk Savaş sırasında “hür dünya”nın muteber devletlerinden Türkiye Cumhuriyeti'ne layık saygınlıkta bir temsilci olarak görünürdü. Bir parlamenter olarak Sadri Maksudi, TBMM'deki seçilmişlerin, seçkinlerden oluştuğu dönemin son üyelerindendi.

Sonuç

Sadri Maksudi Arsal'ın Türkiye Cumhuriyeti'ne katkıları, günümüzün “yükselen değer”leri arasında gölgelendiği ve unutulmaya yüz tuttuğu gibi, anısı da, Türkiye'de, “liberal dünya”da, ilk onyılından biraz fazlasını yaşadığı Soğuk Savaş'ın kurallarının şekillendirdiği bir “portre”de sabitleşmiş; hatta biraz da, ölümünden sonra onu giderek daha çok sahiplenen “milliyetçi” kesimin, hakkında yarattığı imgede hapsolmuş durumda. Buna bir istisna gazeteci Oğur'un yukarıda sözü edilen kitabında onu ele alış tarzı olmuştur. Sadri Maksudi'nin Türkiye'ye yerleşmeden önce Rusya'da, “İdil-Ural”da yaptıkları ise, Sovyet tarih yazımcılığının maksatlı bakış açısıyla silinmiş, adeta yok olmuş. Rus emperyalizmiyle Sovyet dezenformasyonunun bir olup, doğduğu topraklarda milletdeşlerine ona karşı aşıladığı ilgisizlik ve kayıtsızlık, 1992'den bu yana, yokuş yukarı bir gayretle ve özel kişilerin çabalarıyla aşılmaya çalışılıyor. Burada, her ikisi de rahmetli olan, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*'nı Tatarca'ya çeviren heyetin başkanı Yahya Abdullin ile doktora tezini Sadri Maksudi'nin 1906-1924 yılları arası faaliyetlerine hasreden ve Tataristan'da anma toplantısı düzenleyen Feride Gaffarova'ya, ayrıca biyografisinin Rusça'ya çevrilmesini sağlayan tarihçi Salavat İshakov ile çeviriyi yapan müteveffa Valeria Pheonova'ya minnetimi ifade etmek isterim.

Bugün, yirmi birinci yüzyılın ikinci onyılı içinde, konunun uzmanını bekleyen görev, Sadri Maksudi'nin hayat hikayesinde henüz ortaya çıkmamış ya da yeterince işlenmemiş hususları incelemek ve bu konuda eksikleri tamamlamak olduğu kadar, hem Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemi konusunda yapılan, gittikçe artan çalışmalar ışığında, hem de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının sağladığı yepyeni belgelere erişme olanağıyla, Sadri Maksudi'nin fikirlerini ve çalışmalarını ele alarak değerlendirmeye girişmektir.

Ek :

Doğduğu Topraklar

Kazan'ın bulunduğu, (yöre halkı tarafından “İdil” denilen Volga Nehri ile Ural dağları arasındaki) “İdil-Ural,” “Volga-Ural” ya da “İç Rusya” diye nitelendirilen bölge, Mirfatih Zeki(y)ev'e göre, en eski çağlardan beri Türk topluluklarının yaşamakta olduğu topraklardandır (90-91).

Bu bölgede tarih içinde kendinden söz ettiren ilk önemli devlet, yedinci yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde kurulan, toprakları güneyde Tuna Nehri'ne varan Büyük Bulgar Hanlığıdır. İlyas Kamalov, Bulgarların, “beşinci yüzyılda tarih sahnesine çık”mış, “önceleri İdil ile Dinyester nehirleri arasında oturan ve Batı Hunlarının doğu kanadını oluşturan bir Türk-Hun kavmi” olduğunu belirtir (“‘Tatar’ ve ‘Altın Orda’ Adlarına Dair” 108). *Bulgar Eski Türkçe*'de (bulganmak/bulanmak fiilinden) “karışmış” anlamına gelmektedir. Batı Hun Devleti yıkıldıktan sonra halkı, en eski adıyla İtil Nehri çevresinde yaşamakta olan Türk boylarından Ogurlar ile birleşerek Kubrat Han (ö. 642)'ın önderliğinde 630'lu yıllarda Kırım yarımadası ve İdil Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar yayılan coğrafyada (Batılıların *Magna Bulgaria* dediği) Büyük Bulgar Hanlığı'nı kurmuştur.

Kubrat'ın ölümünden sonra oğulları kurduğu konfederasyonu devam ettirememiş ve hanlık başlıca ikiye ayrılmıştır. Güneyde “Tuna Bulgar Hanlığı” kurulur; Tuna Bulgarları, Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı'nı kabul edecek, egemenlikleri altına aldıkları Slavlara zamanla tamamıyla asimile olarak sonuçta Slavlaşacak ve uzun süre Osmanlı yönetimi altında bulunmuş olan günümüz Bulgarlarının atalarını oluşturacaklardır. Kuzeyde ise Volga/İdil Bulgar Hanlığı kurulmuştur (Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* 108-118).

İdil Bulgarları

Yedinci yüzyıldan itibaren Volga/İdil Nehri ile Ural Dağları arasındaki topraklara hükmeden İdil Bulgarları, on üçüncü yüzyılda Altın Orda'yı kuracak Moğolların istilasına uğrayarak onların yönetimi altına girmeye zorunlu kalacaklar; on beşinci yüzyılda Altın Orda'nın zayıflama döneminde de Kazan Hanlığı'nı kuracaklardır.

İdil Bulgar Hanlığı halkının iki önemli özelliği vardır. Biri, Peter Golden'in işaret ettiği gibi, göçebeliği terk edişin o dönem için ileri düzeyde olduğu topraklarda bulunması, bir başka deyişle, yerleşik düzene geçen ilk Türk topluluklarından⁴⁷ biri olması; ve, bununla ilintili olarak, gene Golden'in altını çizdiği gibi, döneminde birçok Türk topluluğu, kabile düzeninde yaşamaya devam ederken, devlet kurmuş olmasıdır (34, 33). İkincisi, onuncu yüzyılda İslâm'ı kabul etmiş olmasıdır. Bu da, İdil Bulgarlarını İslâm'ı kabul eden ilk Türk topluluklarından biri yapmaktadır. Ancak bunun ötesinde, Şamanizmden, çok-tanrılı bir inançtan ya da

---

47 Golden diğer iki örnek olarak Hazarları ve Tuna Bulgarlarını vermektedir (33-34).

animizmden tek-tanrılı dine geçişin insanlık tarihinde önemli bir aşama olduğu gibi; bu dönüşümün, Azade-Ayşe Rorlich'in belirttiği gibi, zaten Rünik alfabeli zengin bir yazılı kültüre sahip bulunan İdil Bulgarlarına, İslâmî kültür mirasının kapılarını açmış olmasıdır (51). İbn Fazlan'ın ünlü seyahatnamesinde (bu çevirinin bu baskısı 1995) de sözünü ettiği bu hanlığın Bulgar adlı başkentinin ne derece mamur olduğunu ve dönemine göre ileri medeniyet yansıttığını, örneğin Rorlich belirtir (45-53, özellikle 52-53).

Altın Orda Dönemi

Cengiz Han (1162-1227) döneminde (1206-1227) büyük bir imparatorluk kuran Moğolların, on üçüncü yüzyılda Batı'ya (da) yönelmesi, Bulgar Hanlığı'nın varlığına son verir. Hanlığın başkenti Bulgar şehri 1236 ve 1237 yıllarında istila edilerek yerle bir edilir. Gelen Moğolların, günümüzde “Doğu Avrupa” (denilen topraklar)da 1240'larda kurdukları kabul edilen, ve zamanla apayrı bir imparatorluğa dönüşecek devlet, yaygın olarak, yıkılışından çok sonra Rusların ona vermiş olduğu adla, *Altın Orda* (ya da Altınordu) olarak bilinecektir (Kamalov, “‘Tatar’ ve ‘Altın Orda’ Adlarına Dair” 114-115). Altın Orda, on üçüncü yüzyılın ortalarından on beşinci yüzyılın ortalarına kadar, doğu Avrupa'nın en güçlü devleti olmuştur. İdil Bulgarlarının topraklarına olduğu gibi, “Deşt-i Kıpçak” (Kıpçak Bozkır) denilen geniş alana doğrudan hâkimdi; ayrıca kimi beylikleri/prenslikleri de, vasalı durumunda bulunduruyor ve vergi topluyordu—bu vergi toplama işini, vasallarından Moskov prensliği ya da o zamanki adlandırmayla *knezliği* üstlenmeyi elde etmişti.⁴⁸ Altın Orda İmparatorluğu'nun gücü hemen hemen bütün Doğu Avrupa'ya yayılmıştı.

On üçüncü yüzyıldaki Moğol Tatar akıncıların arasında Türk boylarından askerler de vardı; Altın Orda'nın hâkimiyeti altına aldığı geniş topraklarda da zaten Türkler (Kıpçaklar) bulunuyordu. Gelip yerleşenler, onlarla bütünleşecek ve bu devletin halkı, bir Türk halkı olarak ortaya çıkacaktı. Halil İnalçık'ın açıklamasıyla, “Altın Orda Devleti içinde küçük bir grup olan Moğollar, Türkler arasında Türk dilini benimsediler, Türkleştiler; fakat kendi *Tatar* adlarını bölgedeki tüm Türk kavimlerine ad olarak verdiler” (48). İlyas Kamalov da, “Altın Orda Devleti için ‘Deşt-i Kıpçak’ terimi, halkı için de Kıpçak terimi kullanılmıştır.⁴⁹ Ancak, on dördüncü yüzyılın sonlarına doğru bu devletin yer aldığı topraklar artık bir ‘Tatar dünyası’ olmuştur ve ‘Tatarlar,’ ‘Tatar hanları,’ ‘Tatar ordusu,’ ‘Tatar dili,’ ‘Tatar dini’ gibi ifadeler kullanılmaya başlanmıştır” diye yazar (“‘Tatar’ ve ‘Altın Orda’ Adlarına Dair” 119).⁵⁰ (Ancak, 1917’de Sadri Maksudi'nin Milli-Medeni Muhtariyeti'nin *Türk-Tatar* adlandırmasını tercih etmiş olması bir yana, o gün bugün kendini *Bulgar* saymaya devam etmiş olan

48 İnalçık'a göre, “Moskova”nın kendine sağladığı bu imtiyaz, ona diğer Hıristiyan Rus prenslikleri nezdinde üstünlük sağlayacak, daha sonra tarih içinde vardığı yere gelişinin başlangıcını oluşturacaktır (47).

49 On üçüncü yüzyılda son halini alan *Codex Comanicus* (1880, bu baskı 2016)'nın da belgelediği gibi, Altın Orda topraklarında *lingua franca*, “Kuman” da denilen Kıpçak dilidir.

50 Zeki(y)ev, “Moğol-Tatar fetihlerinden sonra Rus kaynaklarında Türk halklarının (bazen de tüm doğulu halkların) adı *Tatarlar* ... şeklinde geçmektedir” diye yazar (15).

insanlar olduğu ve bu görüşün yirminci yüzyıla kadar sürdüğü de, özellikle SSCB son bulurken ortaya çıkmıştır.⁵¹⁾

Kazan Hanlığı

On beşinci yüzyılın ortalarında, Altın Orda'nın zayıflamasıyla toprakları üzerinde Cengiz Han sülalesinden birer prensin bulunduğu hanlıklar kurulacaktı. Artık (Moğol değil de) doğrudan Türk denecek halklara sahip birer devlet olan bu hanlıkların arasında ilk kurulan Kazan Hanlığı (1437-1552), Bulgar Hanlığı toprakları üzerinde yer alıyordu ve bu topraklarda yaşayan halkın ikinci devletleşmesiydi. Rorlich, Kazan Hanlığı için, “çok milletli bir devlet” diye yazmaktadır (75). Tabii buradaki “millet” kavramı, on beşinci ve on altıncı yüzyıllara özgü (bugün daha ziyade “etnik grup” diyeceğimiz) bir olguya işaret etmektedir, günümüzün “ulus-devlet”indeki ulusa değil. Hanlık yaşasaydı, halkı, daha sonraki yüzyıllarda Avrupa'daki ulus-devletlerin oluşumu döneminde muhakkak ki günümüzdeki anlamıyla bir ulus haline gelecekti. Kaldı ki Rorlich, “Kazan Hanlığı dönemi”ni, “etnik oluşumun” artık “son safhalarına girdiği ve dillerinin Türk dil ailesinin ayrı bir dalı olarak teşekkül ettiği bir devre” olarak tanımlamaktadır (79). Bir başka deyişle, Kazan Hanlığı döneminde artık, çeşitli etnik ögelerden oluşan bir ulus şekillenmiş durumdadır.

Hemen arkasından kurulan Kırım Hanlığı (1441-1783) ise, kendini doğrudan Altın Orda'nın varisi sayıyor; bu arada, Moskov knezliği de, (Altın Orda'nın adına vergi toplama sayesinde edindiği mevkiyle palazlanmış, Altın Orda'nın özellikle son zamanlarında, bu devlete karşı “efelendiği” gibi,⁵² kendini) Kırım Hanlığının dengi ve rakibi görüyordu. İnalçık'a göre, Altın Orda'nın yıkılışıyla, Doğu Avrupa'yı “ele geçirmek için 1450'lerden itibaren iki devlet karşılaştı: Bunlardan birisi Kırım Hanlığı, ötekisi Moskov Büyük Knezliği idi” (45). Çok özetle kaydetmek gerekse, Kazan Hanlığı bu rekabetin kurbanı oldu.

İnalçık'ın açıklamasıyla, “siyasî gerçek şu idi: Aşağı Volga bölgesine hangi devlet hâkim olursa, Doğu Avrupa'da Altın Orda'nın halefi olarak Doğu Avrupa imparatorluğuna o devlet sahip olacaktı” (50). Kırım, Altın Orda'yı ihya etmek, Moskov da Altın Orda'nın yerini almak amacıyla onun sınırlarına kadar genişlemek istiyordu; dolayısıyla, her ikisi, “Kazan”ı, kendi topraklarına katmaya uğraşıyordu. Çok çeşitli nedenlerden dolayı⁵³ galip gelen, bu arada 1547 yılında “çarlık” adını almış olan Moskova olacaktı: 1552 yılında Kazan

51 Örneğin, Tataristan Bilimler Akademisi üyesi E(/A)brar Ke(/ä)rimullin, Türkçeye *Tatarlar: İsmimiz ve Kimliğimiz* (1998) olarak çevrilecek, ilk defa 1989 yılında Rusça olarak yayımladığı *Tatary: Ètnos i Ètnonim* eserinde Bulgarlığı savunmuş, kendi ulusu için Tatar adının yanlış olduğunu belirtmiştir.

52 III. İvan (1440-1505, iktidarı 1462-1505), 1480 yılında Altın Orda'ya vergi vermeyi reddetmiştir (“Russia and the Mongols, to Ivan III”).

53 Aslında bu üç devlet, Altın Orda zayıflayıp yıkılmaya başladığı sırada, henüz hemen hemen eşit düzeyde olarak, birbirleriyle kimi zaman anlaşıyor, kimi zaman çarpışıyor ve Moskov'un Kazan'ı 1552'de işgali, (Moskov'un Kazan'ı elde etme amacıyla attığı adımların sonuncusu olarak görülebileceği gibi,) bu “karşılaşma”lar sırasındaki geçici bir sürü gelişmeden biri gibi de kalabilirdi. Ancak, İnalçık'a göre, “Kazan'ın düşmesinde, Kazan'daki iç bölünmelerin ve orada Moskova'ya yaklaşmış olan hanzadelerin büyük rolü görülmektedir. Onlar, Osmanlı gücüne güvenen Kırım Hanı'na

Hanlığı'nı işgal etti.

İşgal hâlâ sürmektedir.

İşgal Altında

İşgalden sonra Kazan Hanlığı'nın toprakları, "Kazan," "Ufa" ve "Orenburg" adıyla üç *guberniya*'ya (eyalete) ayrılmış olarak çarlık topraklarına katıldı ve bu toprakların bütününe dahil edildi.⁵⁴ Dünyaya göz açtığıında bulacağı, ahalinin neredeyse yarıya yarıya Müslüman Kazanlı ile Hıristiyan Rus olmasına yol açacak bu durum, Sadri Maksudi'nin 1917 Şubat Devrimi sonrasında hareket tarzını şekillendirecektir.

Bilindiği gibi, Kazan Hanlığı'nın düşüşü, Rus çarlığının, imparatorluğa giden ilk adımı olacaktır ve dünya tarihindeki önemi herşeyden önce bu veçhesidir. Kazan "bariyer"inin yıkılmasının ardından Çarlık Rusyası doğuya doğru ilerleyerek, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar, tedricî olarak Kafkasya dahil bütün Avrasya ve Orta Asya topraklarını ele geçirecek, bu topraklarda yaşayan Türk topluluklarını egemenlikleri altına alarak, bir imparatorluk oluşturacaktır.

Rusları Boyunduruğu Altında İnletmiş Tatar Olma Suçlaması

Rus tarihinin, Kazan Hanlığı'nı işgali ile başlayan ve 1917'e (ya da en azından 1905'e), ama bazı bakımlardan günümüze kadar süren dönemiyle ilgili olarak, iki hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Birincisi, Altın Orda İmparatorluğu'nun vasallarından biri olmuş olduktan sonra kendileri bir imparatorluk kuran Rusların, daha 1552'den başlayarak, resmî tarihlerini, neredeyse tamamıyla, "Tatar boyunduruğu altında 'çektikleri'"nin terennümü üzerine inşa etmiş olmalarıdır. Buna göre, gözü dönmüş yağmacılar olarak yöreyi istila edip yerleşen "Tatarlar," cehalet ve yontulmamışlıklarıyla, gayet ceberrut bir yönetim kurmuş ve Rusları, acımasızca ezip,

---

karşıydılar." Bilindiği gibi, Kırım Hanlığı 1475 yılında Osmanlı himayesine girmişti. "Kırım hanları ise," diye yazar İnalçık, "Osmanlı'nın desteğiyle Moskova'nın yayılmasını önlemeye çalışıyorlar. [...] Fakat öbür taraftan, Osmanlı politikası Kırım hanlığının çok kuvvetlenmesini de istemiyor." Nitekim, Kırım hanı Sahip Giray, 1532-1551 yılları arasında, hem Kazan Hanlığı tahtına kendi istediği prensi yerleştirip, hem de Astrahan'ı alıp, Nogayları da kendine bağımlı hale getirmeye başlayınca, İnalçık'ın sözleriyle, "Batu Han soyundan olduğu için adeta meşru han olarak, Doğu Avrupa'da Altın Orda Hanlığı'nı ihya etmiş" duruma girmeye başlamıştı. İnalçık, "Osmanlı Divanı, bundan endişelendi. Sahip Giray'ın büyük bir hanlığın sahibi olması, Kırım'ın güneyindeki Osmanlı toprakları için tehlike oluşturuyordu" diye yazar. Sahip Giray bir de, sahilde, Osmanlı'nın elinde olan Kefe'ye hak iddia edince, Kanunî Sultan I. Süleyman "Sahip Giray'ın aleyhine döndü ve Moskova ile paralel bir politika gütmeye başladı." Osmanlı'nın bunun üzerine hazırladığı komployla, Sahip Giray ortadan kaldırıldı. Bu güçlü hanın yok olmasını fırsat bilen IV. İvan (1530-1584, iktidarı 1547-1584), "acele 1552'de 150 topu ile çok güçlü bir orduyu Kazan üzerine sevk etti. Kazan'ı imparatorluğuna kattı" (52).

54 Bu arada dikkat edilecek bir husus, eyaletlere bölünmeyle, sadece bir eyalete verilen "Kazan" adının, eskisine nazaran temsil ettiği toprakların üçte birini temsil etmesidir. Yani kamu alanında, "Kazan" kelimesi bir devleti ve bu devleti oluşturan halkı/ulusu simgelemiş olmuştur. Gene de, uzun süre bu halk kendine "Kazanlı" demiştir. Örneğin, 1917'den sonra Türkiye'ye gelenler, kendilerini "Kazanlı" olarak bildikleri ve tanıttıkları gibi, kurdukları dernekler de "Kazan Kültür Derneği" gibi adlar taşımıştır. Bu arada, SSCB'de, 1920'lerde Tataristan özerk cumhuriyetinin kurulmasıyla da, Kazan adı (artık bütün bir eyaletinki bile değil,) sadece bir şehrinki olmuştur—2005'te düzenlenen kutlamalarla, ancak 1005'te kurulan bir şehrin.

inim inim inletmişlerdir. Bu suçlama, günümüze kadar müzeler, tarih kitapları ile kamu söylemi yoluyla, ve bu söylemi içselleştirmiş halkın kuşaktan kuşağa yaydığı bir şehir efsanesi şeklinde süregitmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla, çarlık topraklarında ve özellikle eski Kazan ve Kırım hanlıkları toprakları üzerinde doğan, Rusların kimi zaman “Müslüman” kimi zaman “Tatar”⁵⁶ diye nitelediği her insan, bu suçlamayla birlikte dünyaya gözlerini açmıştır. “Işığı görüp” Hıristiyan olmadıkça ve bunun çoğu zaman doğal uzantısı olarak Ruslaşmadıkça, doğuştan cahil ve yontulmamış, “ikinci sınıf” insandır; ne yaparsa yapsın böyle kalacak, Rus anaakımı içinde böyle muamele görecektir.

Kazan işgal edilir edilmez Ruslar büyük çapta kıyım yapmış; arkasından, toprakları sınırlarına dahil ettikleri gibi insanları da topluma dahil etmek üzere, sağ kalanları, önce misyonerler yoluyla, bu fayda etmeyince de cebren, din değiştirmeye, yani Hıristiyan olmaya zorlamışlardır.⁵⁷ Hıristiyan olmayı kabul etmeyen büyük çoğunluk, başta din konusunda engeller olmak üzere birçok toplumsal haktan yoksun kalmış, ve silah zoruyla dahil edildikleri toplumda, kuşaktan kuşağa ikinci sınıf statüsüne indirilmiş olarak yaşama durumunda bırakılmışlardır. Uzun vadede bu davranışın akıllı bir siyasa olmadığı ortaya çıkmış ve on sekizinci yüzyılda

55 Durumun hiç de böyle olmadığı, bugün kabul görmeye başlamıştır (bkz. örneğin May; ve Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*).

56 Ruslar, imparatorluk sahibi olduktan ve Doğu Avrupa ile Orta Asya’daki neredeyse bütün Türk topluluklarını boyundurukları altına aldıktan sonra hepsine birden, yukarıda belirtildiği gibi “Müslüman” dedikleri kadar, “Tatar” da diyeceklerdi. Hatta sadece Türkleri değil, bütün Müslümanları Tatar olarak nitelendirileceklerdi. Kamalov, Kafkasya’dakilere bile “Tatar” dendiğine işaret eder. Örneğin Tolstoy’un Kafkasya’da cereyan eden savaşı anlattığı *Kavkazski Plennik* (1872; Türkçeye “Kafkas Tutsağı” olarak bu çeviri 2000); ve *Khadzhi -Murat* (1904; *Hacı Murat*, Türkçeye bu çeviri 2005) romanlarında Ruslar (Çeçenler ya da Çerkezlerle değil) “Tatarlar”la savaşmaktadır (“‘Tatar’ ve ‘Altın Orda’ Adlarına Dair” 120).

Ancak on dokuzuncu yüzyılda Kazanlı tarihçi Şehabeddin Mercanî (1818-1889), “Tatar” adını, mensup olduğu ulusun inhisarına aldı. Bir başka deyişle, *Bulgar, Müslüman ve Tatar* adları arasında “Tatar”da karar kıldı ve bu adı kendi ulusuyla sınırladı. Mercanî bu bakımdan, “Müslümanlar” kitesinden ayırttığı “Tatar ulusu”nu yaratan kişi olarak görülmektedir. Rorlich’in ifadesiyle, Mercanî, “Tatar millî şuurunun şekillenmesine önemli bir katkıda bulun[muştur], çünkü tarihçi kimliğiyle, halkına kendi tarihini sunmuş ve İdil Müslümanları hakkında yazarken ilk kez *Tatar* adını kullanmıştır” (141). Bir başka deyişle, işgal koşulları altında da olsa, Batı Avrupa’da, küçük prensliklerin bir devlet çatısı altında toplanmasıyla İtalyan, Alman, vs. ulusları yaratıldığı; Doğu Avrupa’da da Osmanlı’dan koparılan topraklarda yaşayan topluluklardan, “Yunan,” “Bulgar,” “Rumen,” “Sırp” vs. ulusları kotarıldığı dönemde, o topraklarda da modern anlamda bir ulus oluşmuştur. (Gelgelelim ulusun adı konusunda, günümüze kadar süren bir tartışma vardır. Yukarıda kaydettiğim gibi, Sadri Maksudi ve çevresindekiler 1917 yılında *Türk-Tatar* adını uygun görecektirler. Kızı Adile Ayda tek başına “Tatar” terimine son derece karşıydı ve *Kazanlı* denilmesi taraftarıydı.)

Şu hususu da unutmamak gerekli: Kamalov’un işaret ettiği gibi, “Sovyet döneminde [...] ‘Tatar’ kelimesinin ‘Türk’ karşılığı olarak kullanılması terk edilerek, bunun yerine her Türk topluluğunun kendi adını kullanması kabul edilmiş ve siyasî amaçlı bu uygulamayla, sanki Türk camiasına mensup olmayan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek vs. ‘ulusları’nın yaratılmasına çalışılmıştır”; ve bu”Türk toplulukları için ayrı ayrı alfabeler ve yazı dilleri de geliştirilmiş [...] ayrıca tarihî bakımdan da birbiriyle ilgisi olmayan ayrı birer ‘ulus’ oldukları telkin edilmiştir. Tatar terimi ise, yalnızca Kazanlılar ile kısmen Kırım ahalisine sınırlandırılmıştır” (“‘Tatar’ ve ‘Altın Orda’ Adlarına Dair” 120-121). Bir başka deyişle, terim “Türk-Tatar”ların sadece çok ufak bir grubuna sınırlandırıldığı gibi, Mercanî’nin Tatar ulusu kapsamına almadığı Kırımları da dahil etmiştir.

57 Bilindiği gibi, aralarında en ünlüleri yazar İvan Turgenyev (1818-1883) olmak üzere, gerek tarihte gerek günümüzde “Tatar” kökenli çok Rus vardır (örn. bkz. Halikov). Zaten işgalden önce, Altın Orda zayıflamaya başlayınca, hatta Altın Orda kurulmadan bile önce, on üçüncü yüzyılda Ruslara iltihak etmiş olanlar da vardı (Kamalov, *Altın Orda ve Rusya* 256).

Çariçe II. Katerina (1729-1796, iktidarı 1762-1796) Müslüman tebaasının sadakatini elde etmenin yolunun, onları Hıristiyan olmaya zorlamak ve bunu sağlamak için onlara kötü muamele etmek değil, bir yandan din konusunda (kısmen de olsa) özgürlük tanımak, öte yandan çarlık toprakları dahilinde bir İslamî dinî kuruluşlar teşkilatı kurarak, Rusya dışındaki din adamlarına (fiiliyatta Osmanlı din adamlarına) yönelmelerine engelleme olmak olduğunu düşünmüştür. Bunun sonucu, 1788’de Ufa’da müftülük kurulmuş, 1789’da da Orenburg’ta “Ruhanî Meclis” açılmıştır. Kazanlılar, böylelikle kazandıkları, sadece sınırlı da olsa, dinî haklar sayesinde kendi mektep ve medreselerinde eğitim olanağı elde etmişlerdir. Ayrıca, Ruslarla Orta Asya’daki diğer Türk toplulukları arasında ticareti kolaylaştırıcı oldukları belli olduğundan, Kazanlılara, ticarî faaliyet konusunda da serbestî tanınmıştır (Rorlich 97). Bu sayede on dokuzuncu yüzyılda İdil-Ural bölgesinde varlıklı bir sınıf ortaya çıkacaktır.

Ancak, eğitim konusunda da sınırlamalar vardır. Sadri Maksudi’nin kendisi, çarlık Rusyasındaki durumu, 1919 yılında kaleme aldığı metinde, şöyle anlatacaktır:

[...] Ancak Müslümanlara en çok acı veren konu eğitim, ulusal kültür ve kimi zaman da inanç özgürlüğünün olmayışı idi. Örneğin, Avrupa Rusyası Müslümanları için bir caminin yapılması sadece devlet yetkililerin iznini değil, Ortodoks piskoposun rızasını da gerektiriyordu.

Dinî nitelikli mektep ve medreseler, temel bilim kavramlarının eğitimi ile ulusal dil eğitimi yapılmadıkça müsamaha görüyordu, fakat ulusal okullarda (coğrafya, aritmetik gibi) bilimler ile dil öğretimi yasaktı. Eğer fen bilimleri öğrenilmek isteniyorsa, Rus okuluna gitmek gerekir (o da çoğu zaman yakın yerlerde yoktu). Müslüman okullarında fen bilimleri olmamalı—eski rejimin eğitim politikası buydu. Müslümanların “bilim avcısı” (*fen kovucu*) adını verdikleri müfettişler, Müslüman okullarına çocukların ilerlemesini gözlemek ve bilimsel kavramlara o denli susamış Müslümanlar arasında bilimin yayılmasına katkıda bulunmak amacıyla değil, yasak bir şeymiş gibi bilimi kovmaya geliyorlardı. Bu bilim avcılığı rolü, çoğu müfettişin kendisine o kadar iğrenç geliyordu ki, aralarında en kültürlü olanları bakanlığın emirlerine uymuyorlar ve bu okullarda fen bilimlerinin ve dilin öğretilmesine göz yumuyorlardı. (akt. Dündar 358)

Sadri Maksudi, yukarıda yaşamöyküsünde belirtildiği gibi, kendi hayatında bu çıkmaz durumdan kurtulmuş ama daha sonra, siyasî hayatında, başlıca amacı bu durumla mücadele etmek olmuştur.

Türk Topluluklarının Topraklarında Kültürel Hazine

(Yukarıda da belirttiğim gibi, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar sürekli genişlemiş olan) Çarlık topraklarında, çeşitli etnonimler (etnik adlar) taşıyan Türk toplulukları vardır. Binyıllardır yarattıkları uygarlık, kurganlarda ve arkeolojik kazıların ortaya çıkaracağı anıtlarda kelimenin tam anlamıyla gömülüdür. Zaten on dokuzuncu yüzyıl, Çarlık Rusyasında faal olan arkeologların toprağın altını kazıyıp; antropologların ve Radloff gibi Türkologların da toprağın üstünde yaşayan insanlar arasında bilgi toplayıp, *Manas* destanını (bu Kırgızca metin ve Türkçe'ye çevirisi 1995) derleme kabilinden çabalara giriştikleri dönemdir. Bu çalışmaların sonucu olarak, Rus aydınları ve bilim adamları, zengin ve kelimenin tam anlamıyla derin bir kültürün üstün(d)e oturduklarının farkına varmışlardır. Sovyet yetkilileri bu hazineyi bir tehdit görecektir, 1930'larda (1918'de ölmüş) Radloff'u geriye dönük olarak "Pan-Türkist" olmakla suçlayacak, onunla ilişki içinde olmuş kimi Türkologları, örneğin Aleksander N. Samoyloviç (1880-1938)'i "halk düşmanı" suçlamasıyla idam edeceklerdir ("Vasily Radlov").

Hangi etnik kökenden olursa olsun, Çarlık Rusyası içinde yaşayan herkesin ve özellikle aydınların, bu hazinenin bilincinde olmamalarına olanak yoktu. Bu hazine, "Müslümanların/Tatarların" gerçek konumunun, Rusların onları yerleştirdikleri ikinci sınıf statüsünün tam tersi olması gerektiğini açıkça ortaya koyuyordu.

Şerif Mardin, Türkiye'de, cumhuriyet kurulurken Batı'dan alınan fikirlere değinirken şu saptamada bulunur:

Bu fikirlerden—Batı'nın yeni sosyal biliminin başarılarından sayılan fikirlerden—bir tanesi de, bazı kültür kümelerinin yeniden derinliğine incelenmiş olması sonucunda gelişmiştir. Yani bizim aydınlarımız on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında, bazı *ethnie*'lerin çok geniş bir kültürleri olmuş olduğunu, Batı'da yapılan araştırmalardan anlıyorlar.

"Türklük" adını verebileceğimiz bir kültür kümesi de, bu fikirlerden bir başkasıdır. Rusya'da sağlam akademik esaslar üzerine kurulu Türklük çalışmalarının en çok etkilediği kişiler arasında Tatar ve Azerbeycan Türkleri olmuştur. Rusya'dan ayrılıp 1908'den sonra Türkiye'de Türklük kavramını yayan Akçura gibi kimseler[in ...] dayandığı husus, aslında, [...] Radloff'un ve diğer gerçek önemli araştırmacıların, Türklerin bir kültür birliği olarak neler getirmiş oldukları konusunda yaptıkları araştırmaların yayımlanmış olmasıdır. (64)

Sadri Maksudi de, "Türklük"ün, bu "çok geniş" kültürünün bilincinde olmuştur⁵⁸ ve bu bilinç gerek Rusya'da gerek Türkiye'de hareket tarzını etkilemiştir.

---

58 Bu açıdan da, Reşit Rahmeti Arat (1900-1964), Ahmet Caferoğlu (1899-1975), Saadet Çağatay (1907-1989), Abdülkadir İnan (1889-1976) gibi birçok Türkologun Rusya'dan gelmiş olması tesadüf değildir. Tarihçi Zeki Velidi'yi de aralarında saymak gerekir.

Kaynakça

- Abdullin, Iakhia (Yahya) G. ve diğ er., der. *Sadri Maksudi, 1879-1957*. Kazan: Tatarstan Fännär Akademiias e G. Ibrahimov Instituty, 1996.
- Akış, Ali. *İdil-Ural Davası ve Sovyet Emperyalizmi*. Ankara: yay. y., 1963.
- Akpınar, Turgut. “Sadri Maksudî Arsal.” *İstanbul Üniversitesinde 50 Yıl Öncesi Bazı Büyük Hocalarımız ve Kültürümüze Katkısı Olmuş Yabancı Bilginler*. İstanbul: Kitabevi, 2004. 27-55.
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis, 1993.
- Arsal, Sadri Maksudi. *Anglia'ya Seyahat*. Kazan: 1912.
- . *Maişet*. 1898. Orenburg: Vakit Matbaası, 1914.
- . *Orta Asiya Türk Devletleri*. Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1930.
- . *Türk Dili İçin*. Ankara: Türk Ocakları, 1931.
- . “Tarihin Amilleri.” Birinci Türk Tarihi Kongresi'nde 7 Temmuz 1932 günü sunulan bildiri (konferans). *Birinci Türk Tarihi Kongresi: Konferanslar, Münakaşalar*. Maarif Vekâleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir. Konferanslar, Müzakere zabıtları. Ankara: T.C. Maarif Vekâleti, 1932. 339-364.
- . Zeki Velidi Bey'in 7 Temmuz 1932'deki “İkinci Kısım Mütaleası”na “Eski Türk Şehirlerinin Mahalleri Meselesi” konusunda verilen cevap. *Birinci Türk Tarihi Kongresi: Konferanslar, Münakaşalar*. Maarif Vekâleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir. Konferanslar, Müzakere zabıtları. Ankara: T.C. Maarif Vekâleti, 1932. 389-397.
- . *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi, 1947. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- . *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*. 1955. İstanbul: Ötüken, 1975, 1979.
- . *Milliät Toıgysnyng Sotsiologik Ğasaslary*. Red. Iakhia (Yahya) Abdullin. Kazan: Tatarstan Fännär Akademiias e Tarih Instituty, 1999.
- Ayda, Adile, *Sadri Maksudi Arsal*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1991.
- Bauer, Otto. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien: I. Brand, 1907.
- Bayramlı, Ayş en Uslu. “Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yıl Anısına: Sadri Maksudi'nin Hayatı ve Maksudi'nin Az Bilinen *Maişet* Romanı Hakkında.” *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10:17(2007):101-109.
- Birinci Türk Tarihi Kongresi: Konferanslar, Münakaşalar*. Maarif Vekâleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir. Konferanslar, Müzakere zabıtları. Ankara: T.C. Maarif Vekâleti, 1932.
- Codex Cumanicus*. Ed. Géza Kuun. Bibliothecæ ad Templum divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit comes. Budapestini: Editio Scient. Academiae Hung, 1880. Yay. haz. Mustafa Argunş ah ve Galip Güner. İstanbul: Kesit, 2016.
- Copeaux, Étienne. “Le Mouvement Prométhéen.” *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde TurcoIranien* 16(juilletdécembre 1993). 9-45.
- Devlet, Nadir. *İdil-Ural Ekspedisyonu. Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1997.

- , *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. İstanbul: Ötüken, 1998.
- , "Moskova ile Kazan Arasındaki Mücadele ve Bunun Tataristan'da Demokratikleşme Sürecine Yansması." *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*. Der. Gönül Pultar. İstanbul: Tetragon, 2008. 201-248.
- Dündar, Merthan. "İngiliz Belgelerinde Sadri Maksudi Arsal ve 'Rusya Müslümanları'nın Özgürlük Çabalarının Görmezden Gelinişi." *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*. Der. Gönül Pultar. İstanbul: Tetragon, 2008. 353-368.
- Eötvös, Jozsef. *A Nemzetiségi Kérdés*. Pest: Ráth Mór, 1865.
- Erkan, Serdar. "Sadri Maksudî Arsal (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi, Diyarbakır, 2001.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: İletişim, 2006.
- Gaffarova, Feride. "*Min Millätemneng Balasymyn*": *Olug Millätpärvärebez Sadri Maksudinyng Säiasii-jtimagyı Ėshchänlege*. Kazan: Iman, 1997.
- , *Sadri Maksudi (1906-1924 Yıllar)*. Kazan: Izdatelstvo DAS, 2001.
- Gedikli, Fethi. "Yolunu Kendi Kazan Bir Yolcu: Türk Hukuku Tarihçisi Sadri Maksudi Arsal." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 70(2012)1:399-412.
- Golden, Peter. "Codex Comanicus." *Central Asian Monuments*. Ed. Hasan B. Paksoy. İstanbul: ISIS, 1992. 33-63.
- Granda, Cemal. *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*. Ankara: Kent Kitap, 2011.
- Görücü, Çağdaş. "Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarih Yazımı." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı (Siyaset Bilimi), 2009.
- Gürbüz, Musa. "Paris Barış Konferansı ve Sadri Maksudi'nin Türkiye'yi Savunma Mücadelesine Bir Örnek." (Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsünün yayımladığı) *Atatürk Yolu* dergisi v:17(1996):47-60.
- Halikov, Alfred H. *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*. Çev. Mustafa Öner. İstanbul: TDA Vakfı, 1995.
- Haupt, Georges, Michael Löwy et Claudie Weill. *Les Marxistes et la Question Nationale, 1848-1914: Études et Textes*. 1974. Paris: L'Harmattan, 1997.
- İbn Fazlan. *Seyahatnâme*. 922. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bedir, 1995.
- İnalcık, Halil. "Kazan Hanlığı Nasıl Düştü? On Altıncı Yüzyılda Doğu Avrupa'da Egemenlik Mücadelesi ." *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*. Der. Gönül Pultar. İstanbul: Tetragon, 2008. 45-55.
- İnan, M. Rauf. *Atatürk ve Türk Kadını: Tarihte Türk Kadını*. İstanbul: Arkın Kitabevi, 1991.
- İshaki, Ayaz. *Idel-Oural*. Paris, s.n., 1933.
- , "Günlük Notlarından Önemli Parçalar." *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti. 100. Doğum Yılı Dolayısıyla*. Yay. haz. Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağata-İshaki ve Hasan Agay. Ankara: yay.y., 1979.
- Kamalov, İlyas. "'Tatar' ve 'Altın Orda' Adlarına Dair ." *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*. Der. Gönül Pultar. İstanbul: Tetragon, 2008. 97-130.
- , *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*. İstanbul: Ötüken, 2009.
- Kärimullin, Abrar. *Tatary: Ètnos i Ètonim*. Kazan: Tatarskoe Knizhnoe, 1989.

- Kerimullin, Ebrar. *Tatarlar. İsmimiz ve Kimliğimiz*. Çev. Zeynep Sarıışık. İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi, 1998.
- Koçak, Kemal. "Tarih Anlayışının Gelişmesinde Türk Tarih Kongrelerinin Rolü." Cumhuriyetten Günümüze Tarih Anlayışında Gelişmeler. *Osmanlı Araştırmaları*. <<http://www.os-ar.com/modules.php?name=News&file=article&sid=240304>>. 4 Nisan 2010'da erişildi.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972.
- Kozyrev, Timour. "Ulus İnşası ve Diasporada Tatar Kimliği." *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*. Der. Gönül Pultar. İstanbul: Tetragon, 2008. 187-198.
- Mahmud Esad Efendi/Mahmud Es'ad Seydişehirli/Mahmud Es'ad b. Emin Seydişehirli. *Tarih-i İlm-i Hukuk*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331 (1915). Yeni harflerle: *Hukuk Tarihi: Tarih-i İlm-i Hukuku*. Editör Hasan Özket; çeviri Bünyamin Demir. İstanbul: Medhal İlmî Araştırma Derneği Yayınları, 2012.
- Manas Destanı*. Der. Wilhelm Radloff. Türkçe'ye çev. ve yay. haz. Emine Gürsoy-Naskali. Ankara: TÜRKSOY, 1995.
- Mardin, Şerif. "Kimlik ve Söylemlerde Katmanlar." *Kimlikler Lütfen: Türkiye Cumhuriyeti'nde Kültürel Kimlik Arayışı ve Temsili*. Der. Gönül Pultar. İstanbul: ODTÜ, 2009. 61-66.
- May, Timothy. "Khanate of the Golden Horde (Kipchak)." *Mongols*. <<http://www.accd.edu/sac/history/keller/Mongols/states3.html>>. 4 Nisan 2010'da erişildi.
- Medem, Vladimir. "Di Sotsial-demokratie un di Natsionale Frage" 1904. *Vladimir Medem: Tsum Tsvantsikstn Yortsayt*. New York: Der Amerikaner Repräsentants fun Algemeynem Yidishn Arbeter-Bund ('Bund') in Poyln, 1943. 173-219.
- Miftahov, Almaz. "From Russia to Turkey: An Intellectual Biography of Sadri Maksudî Aرسال (1878-1957)." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Muhammedi, Renad. *Sırat Köprüsü: Sultangaliyev*. Çev. Mustafa Öner. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Muhammetdinov, Rafael F., yay. haz. (M.Kh. Khāsānov et al., red.). *Sadri Maksudî: Tarih Hem Hezirgi Zaman / Sadri Maksudî: Nasledie i Sovremennost*. Khalykara fānni konferentsiia materiallary / materialy mezhduarodnoï nauchnoï konferentsii. Kazan: Akademiia Nauk Tatarstana, Institut Istorii, 1999.
- Mumcu, Ahmet. "Sadri Maksudi Aرسال ve Türk Hukuk Tarihi Disiplininin Doğuşu." "Ölümünün 50. yılında Devlet Adamı ve Düşünür Sadri Maksudi Aرسال (1878-1957)" başlıklı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 13 Mayıs 2007 günü Tarık Zafer Tunaya Salonu'nda düzenlenen anma gününde yapılan konuşma.
- Nimni, Ephraim, ed. *National-cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. London: Routledge, 2005.
- "Non-territorial Autonomy." Special issue of *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe JEMIE*. 12(2013)1.
- Oğur, Yıldırım. "Sadri Maksudi Aرسال: Bir Gecede Cahil İlan Edilen Ordinaryüs Profesör." *Cumhuriyetin Beyaz Mağdurları*. İstanbul: Timaş, 2013. 97-120.
- Öz, İsmail. "Sadri Maksudi Aرسال'ın Türk Milliyetçiliğine Katkıları." Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 2009.
- Penati, Béatrice. "Les 'Prométhéens' avant le 'Prométhéisme'." 2008 yılında Paris'te École des Hautes Études en Sciences Sociales EHESS'de Promete Hareketi üzerine düzenlenen çalıştayda sunulan bildiri.

<https://www.academia.edu/197729/Les_prom%C3%A9th%C3%A9ens_avant_le_prom%C3%A9th%C3%A9isme_>. 19 Şubat 2016'da erişildi.

Plasseraud, Yves. "Choose Your Own Nation" (originally published in *Le Monde Diplomatique* of May 2000). Trans. Barry Smerin. [Under the general heading of] "How To Solve Cultural Identity Problems." *Global Policy Forum*. <<http://www.globalpolicy.org/component/content/article/173/30380.html>>. 3 Nisan 2010'da erişildi.

Pultar, Gönül. "Sadri Maksudi Arsal'ın Türkiye'deki Politik Faaliyetleri." *Sadri Maksudi, 1879-1957*. Der. Iakhia (Yahya) G. Abdullin ve diğer. Kazan: Tatarstan Fännär Akademiiase G. Ibrahimov Instituty, 1996.

----. "Unutulan Düşünsel Miras." *Radikal*. 20 Şubat 2007.

Renner, Karl (Synopticus). "Staat und Nation: Staat und Nation. Zur Österreichischen Nationalitätenfrage." 1899. "State and Nation." *National-cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Ed. Ephraim Nimni. London: Routledge, 2005. 15-45.

Rorlich, Azade-Ayşe. *Volga Tatarları*. Çev. Mehmet Süreyya Er. İstanbul: İletişim, 1998.

"Russia and the Mongols, to Ivan III." Macrohistory and World Timeline. <<http://www.fsmita.com/h3/eu13.htm>>. 21 Şubat 2016'da erişildi.

Tanyeri, C. "Sadri Maksudi Arsal'ın Türkiye'deki Siyasi Hayatı." *Sadri Maksudi, 1879-1957*. *Sadri Maksudi, 1879-1957*. Der. Iakhia (Yahya) G. Abdullin ve diğer. Kazan: Tatarstan Fännär Akademiiase G. Ibrahimov Instituty, 1996.

Tolstoy, Lev. N. "Kafkas Tutsağı." Masallar Fabler, Masallar ve Öyküler Kafkas Tutsağı. Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil, 2000.

----. *Hacı Murat*. Çev. Eren Tatlısu. İstanbul: Metropol, 2005.

Turhan, Ali V. "Sadri Maksudi (1879-1957) et le Turquisme Rationnel et Laique." *Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien* 19(1995):265-290.

Turhan, Naile. "Bir Bilgini Anarken." *Cumhuriyet* 23 Şubat 1976.

Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.

"Vasily Radlov." *Wikipedia, the Free Encyclopedia*.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Radloff,_Fredrik_Vilhelm>. 2 Nisan 2010'da erişildi.

Zabirov, Ğabdexaq. *Maqsud Baba hem Maqsudilar*. Qazan: Tatarstan Kitap Nəşriäte, 2000.

Zalyaev, Ramil. "The Republic of Tatarstan: The Volga-Tatar's Road to the National Self-determination." Unpublished master's thesis prepared at the Department of International Relations and submitted to the Institute of Economics and Social Sciences, Bilkent University, 1996.

Zekiye, Mirfatih. *Türklerin ve Tatarların Kökeni*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2007.